

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/19168> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Spanninga, Hotso

Title: Gulden vrijheid ? : politieke cultuur en staatsvorming in Friesland, 1600-1640

Date: 2012-06-28

De Vrijheid herwonnen

Van eenhoofdig naar meerhoofdig gezag

In 1498 was met de komst van hertog Albrecht van Saksen de roemruchte Friese Vrijheid ten onder gegaan. Albrechts zoon Georg droeg zijn aanspraken in 1515 over aan Karel V van Habsburg, die pas in 1524 onder voorwaarden als landsheer werd erkend. Karel V en later Filips II lieten zich in Friesland vertegenwoordigen door stadhouder en Hof. Het Hof fungeerde als rechterlijk college in hoogste instantie en droeg samen met de stadhouder zorg voor het bestuur. Een belangrijk instrument in handen van deze gezagsdragers was het recht om lokale machthebbers te benoemen: de grietmannen op het platteland en – uit een aangeboden voordracht – de magistraten in de steden. Vooral de benoeming van grietmannen (die aan het hoofd stonden van de grietnijgerechten en in de grietijen het landsheerlijk gezag vertegenwoordigden) was een doorn in het oog van de Friezen. Niet alleen omdat zij deze liever zoals voorheen zelf kozen, maar ook omdat er – evenals in het Hof – nogal wat niet-Friezen werden aangesteld.

Tegenover de landsheer en zijn vertegenwoordigers stonden de Staten, de op de Landdag vergaderde afgevaardigden van de grietijen (geestelijken, edelen en eigenerfden uit Oostergo, Westergo en Zevenwouden) en de steden. Zij kwamen slechts incidenteel bijeen, hadden geen enkele bestuursmacht en konden alleen bijeengeroepen worden door stadhouder en Hof, die ook bepaalden welke onderwerpen er aan de orde zouden komen. Dit wil nog niet zeggen dat de Staten verstoken waren van elke invloed. Het naar centralisatie strevende Habsburgse gezag was destijds onder voorwaarden geaccepteerd. Nadien hadden de Staten door de geldnood van het centraal gezag nog concessies weten te verkrijgen. Om de genomen besluiten uit te voeren en de eens verkregen rechten en privileges tegenover de regering te kunnen verdedigen wanneer de Staten niet bijeen waren, hadden zij een permanente commissie in het leven geroepen, de ‘Gedeputeerden tot de Doleantiën’.¹ Kortom, Staten en Gedeputeerde Staten waren van oorsprong geen organen van

¹ Zie voor bestuur en Staten tijdens de landsheerlijke tijd: Theissen, *Centraal gezag*; Woltjer, *Friesland in Hervormingstijd*, 14-56; Algra, *Ein*, 143-149; Hellinga, ‘Hessel Aysma’, 129-130; Baks, ‘Saksische heerschappij’; en voor Gedeputeerde Staten: Slothouwer, ‘Wording’.

bestuur maar van verweer² tegen de naar centralisatie strevende regering van Karel V en Filips II. Uiteindelijk zou dit verweer uitmonden in openlijk verzet en de deelname van Friesland aan de Opstand tegen het gezag van Filips II.

Nadat in 1572 de ‘eerste’ Opstand in Friesland was bedwongen – alleen in Holland en Zeeland konden de opstandelingen zich handhaven – was ’s konings stadhouder Caspar de Robles met zijn Waalse soldaten heer en meester in de noordelijke gewesten en regeerden stadhouder en Hof namens de landsheer er als vanouds. Dit veranderde in het kritieke jaar 1576, toen onbetaalde troepen in de zuidelijke gewesten aan het muiten sloegen.³ De onrust sloeg over naar Groningen, waar De Robles door zijn muitende troepen gevangen werd genomen. De in Friesland gelegerde garnizoenen volgden dit voorbeeld en namen hun commandanten in hechtenis. In het nu ontstane bestuursvacuüm kwam in 1576 de Pacificatie van Gent tot stand: in de Staten-Generaal brachten de gematigden de partijen van links (de radicale calvinisten in Holland en Zeeland) en van rechts (de koningsgezinden) bij elkaar. Zij besloten de plunderende soldaten te verdrijven, de godsdienstige tegenstellingen voorlopig te laten rusten, te protesteren tegen de centralisatiepolitiek van Filips II en herstel te eisen van de rechten van steden en gewesten.

De opvolger van De Robles, Rennenberg, benoemd op voordracht van Willem van Oranje, was een exponent van deze gematigden. Hij trachtte zijn gewesten (hij was stadhouder van vier noordelijke gewesten) binnen het kader van de Pacificatie voor het katholieke geloof te behouden. Nadat Friesland zich in 1577 had aangesloten bij de Pacificatie, namen de Staten – met Gedeputeerde Staten als hun voorhoede – de oude politiek weer op om de landsheerlijke macht in te perken. Zij verzochten nu de grietmansbenoemingen voortaan te laten plaatsvinden door de stadhouder, en bij diens afwezigheid door het Hof, uit een door de ingezetenen op te maken drietal. Aarzelend gaf Rennenberg toe aan dit verzoek. Toen Gedeputeerde Staten enkele maanden later echter vroegen om de grietmannen alleen te benoemen op hun advies, weigerde de stadhouder, al gaf hij toe aan de eis dat ‘foute’ grietmannen zouden worden afgezet.⁴ Dat laatste was geen gemakkelijke opgave, want in de voorgaande jaren waren tal van aanhangers van Alva’s politiek tot raadsheer en grietman benoemd. Daarom wilden de Staten de invloed van het Hof terugdringen door de taak ervan te beperken tot de rechtspraak.⁵ Zodra de kans zich voordeed, werd in 1579 in de steden de wet verzet, het Hof geschorst en werden de meeste grietmannen afgezet en vervangen.

2 Gosses en Japikse, *Handboek*, v.

3 Voor de volgende alinea’s over de periode 1576-1580 baseer ik mij op Woltjer, ‘In de leerschool’, 270-275; Woltjer, *Friesland in hervormingstijd*, 239-311; Woltjer, ‘Friesland en de Unie van Utrecht’ en Hellinga, ‘It register’, 125-128.

4 Guibal, *Democratie*, 10, 35-36.

5 Ook in de andere opstandige gewesten, met gedeeltelijke uitzondering van Gelderland, verloren de provinciale hoven hun politieke functies; o.m. Israel, *De Republiek I*, 313.

Een en ander wekte verzet bij meer behoudende groeperingen. Globaal waren er namelijk twee stromingen actief in de Friese politiek. De linkerzijde, die de meerderheid vormde in het college van Gedeputeerde Staten, bestond uit teruggekeerde ballingen en hun geestverwanten. Zij stonden pal voor de Friese privileges, hadden een afkeer van de vanuit Brussel centraal geregeerde staat en worden in de literatuur op z'n negentiende-eeuws doorgaans als 'nationalisten' aangeduid. De harde kern bestond uit calvinisten, die vaak 'nationalistisch' (particularistisch) gezind waren. Daartegenover stonden de centrumgroepen, veelal bestaande uit gematigde katholieken, die een hekel hadden aan het protestantse fanatisme en dus tegen het daarmee vaak gepaard gaande particularisme waren.

De strijd spitste zich toe op de vraag of Friesland tot de Unie van Utrecht moest toetreden, een strijdbond onder leiding van het protestantse Holland. Tegenstanders, onder wie protestanten, zagen in de Unie waarschijnlijk een bedreiging voor de Friese zelfstandigheid. Friesland had zich jarenlang verzet tegen belastingen die door de Brusselse regering waren opgelegd. Daarom was men huiverig voor het aangaan van financiële verplichtingen, die deelname aan de Unie met zich zou brengen. Iemand als Karel Roorda, een militante calvinist en 'nationalist', was daarentegen overtuigd van de noodzaak het calvinistische Holland tot bondgenoot te hebben, want 'hadden wy Hollandt nyet te hulp, na menschen ordel waren wy verloren'.⁶ Bovendien zouden de Friezen in de Unie weer Vrije Friezen kunnen zijn, gezien de waarborgen die er in het verdrag gegeven werden voor de onafhankelijkheid van de bondgenoten. Door gebeurtenissen buiten Friesland kregen de 'nationalisten' de overhand; op een gegeven moment had men slechts de keuze tussen óf kiezen voor de Unie van Utrecht óf voor verzoening met de koning. In 1579 sloot Friesland zich schoorvoetend bij de Unie aan, niet in de laatste plaats door toedoen van Karel Roorda.⁷ Toen het eenmaal zover was, realiseerde stadhouder Rennenberg zich dat voor hem als katholiek in deze constellatie geen rol was weggelegd en verzoende hij zich met de koning.⁸ Daarop besloten de Friese Gedeputeerden direct en gericht actie te ondernemen. In februari 1580 lieten zij de blokhuisen van Leeuwarden, Harlingen en Stavoren veroveren en ontmantelen of afbreken.

Met deze staatsgreep kwamen de calvinistische en particularistische voorstanders van de Unie van Utrecht aan de macht en was de rol van de gematigden definitief uitgespeeld. Op de daarop volgende Landdag in maart werd het beleid van de Gedeputeerden – die nu het leidende bestuursorgaan werden – door de Staten, die de bevoegdheid daartoe nu op zich namen, gesanctioneerd en werd besloten de kerk in calvinistische zin te hervormen, de katholieke eredienst te verbieden en het

6 *CHB* IV, 45 (Roorda aan Gedeputeerde Staten, 24 juni 1579).

7 Zie over de moeizame toetreding van Friesland tot de Unie en de rol van Roorda o.m.: Woltjer, 'Friesland en de Unie van Utrecht'; Kramer, *Karel Roorda*, 17-25; Kramer, 'Doecke van Martena', 133-142; de bijdrage van Hellinga aan G. Jensma e.a., 'Vijf eeuwen J.J. Kalma', 96-98 en over de 'nationalisten': Hellinga, 'Fryske frijheid'.

8 Zie hierover o.m.: Soen, 'De verzoening'.

kloosterbezit in beheer over te nemen. Willem van Oranje werd, met een commissie (lastgeving) van de Staten-Generaal, benoemd tot opvolger van Rennenberg.⁹ Hij stelde een plaatsvervanger aan, Bernard de Merode, die het weldra aan de stok kreeg met de Staten. Door het ‘verraad’ van Rennenberg was de positie van de Staten zozeer versterkt dat zij Gedeputeerde Staten nu zonder meer instrueerden om de grietmannen te benoemen, uiteraard uit een door de ‘ingezetenen’ opgemaakte nominatie. Merode wilde deze aangemattigde macht van de Staten niet erkennen, maar zij weigerden in te binden. Ook de maatregelen die Willem van Oranje zelf nam, haalden niets uit. Eigenmachtig bepaalden de Staten in 1582 dat de grietmannen voortaan door de stadhouder gekozen zouden worden niet op advies van, maar samen mét Gedeputeerde Staten, of bij verblijf van de stadhouder buiten de provincie, door de Gedeputeerden alleen. Door dit belangrijke besluit werd de macht van de stadhouder aanmerkelijk ingeperkt, aangezien hij in de collegevergadering van Gedeputeerde Staten bij grietmansbenoemingen voortaan slechts één stem uitbracht en dus gemakkelijk door de Gedeputeerden overstemd kon worden.¹⁰ Een en ander wekte grote ergernis bij de raadsheren in het Hof, die van mening waren dat buiten hun advies geen grietmannen – die immers de ‘lagere’ rechtspraak ten plattelande in handen hadden – benoemd mochten worden.¹¹ De Staten waren echter machtiger gebleken dan de stadhouder. Tot het eind van de Republiek is deze regeling in stand gebleven.¹²

Het Statenregiem was echter niet van de ene op de andere dag gevestigd. De vijand stond nog aan de grenzen; vanuit Groningen en Steenwijk lagen grote delen van het Friese platteland open voor Spaanse rooftochten. Pas nadat in 1592 Steenwijk en Coevorden en in 1594 de stad Groningen door Maurits en Willem Lodewijk waren veroverd, verplaatste de oorlog zich buiten de Friese palen. Terwijl de nieuwe machthebbers voor de zware taak stonden de defensie te organiseren en te financieren, lagen zij met elkaar overhoop over wie wat voor het zeggen had.

Voor de nieuwe machthebbers was de oude Friese Vrijheid van vóór 1498 onvoltooid verleden tijd. De herinnering aan de tijd van vrijheid van vorstengezag was namelijk allesbehalve verdwenen en de leus ‘fry ende freesk’ – vrijheid van persoonlijke dienstbaarheid in het niet-gefeodaliseerde Friesland¹³ – had gedurende de landsheerlijke tijd steeds zeggingskracht behouden. Zodra de Opstand in 1580 met de verovering en ontmanteling van de blokhuisen – symbolen bij uitstek van het

9 Guibal, *Democratie*, 23.

10 Nadat in 1584 was bepaald dat de steden naast de zes Gedeputeerden van de plattelandskwartieren drie Gedeputeerden mochten aanstellen, werd nog datzelfde jaar in de instructie voor het college vastgelegd dat de Gedeputeerden van de Steden geen stem in het kapittel kregen bij de grietmansbenoemingen. De stadhouder bracht daarna één stem uit tegen de Gedeputeerden zes; Guibal, *Democratie*, 38.

11 Guibal, *Democratie*, 37-38.

12 Strikt formeel gezien werden de grietmannen benoemd door de Staten op voordracht van Gedeputeerde Staten uit een door de ingezetenen van de grietenij gekozen drietal; Van Buijtenen, *Idaarderadeel*, 59-67.

13 Zie hierover o.m.: Vries, ‘De Aldfryske pearformule’ en Algra, *Zeventien keuren*, 129-182.

landsheerlijk gezag – een feit was, werd een gedenkpenning geslagen met de trotse tekst *Principium recuperatae libertatis Frisiae*, ‘Het begin van de herstelde Friese vrijheid’.¹⁴ En nadat de band met Filips II als landsheer definitief was verbroken, was men ook daadwerkelijk van mening, dat ‘de hooghe regeringhe van den Lande alsnu behoort te wesen in sulcke gestalte, als die was ... voor de aencomste ende receptie van den Hertoghe van Sassen’. Desalniettemin kon een delegatie uit de Friese Staten in 1584 ook op termijn geen direct antwoord geven op de vraag waaruit die vroegere bestuursvorm dan wel precies had bestaan.¹⁵ Tegelijkertijd werd in deze jaren echter ook steeds duidelijker, dat de Staten de nieuwe soevereinen aan het worden waren, zeker nadat in 1581 de band met koning Filips II als heer van Friesland formeel werd verbroken. Toen de volmachten van de Steden zich in 1583 op een vroegere maatregel van Filips II beriepen, reageerden enkele volmachten van het platteland met de heftige woorden ‘Wat spreeckt gij van Conink? Hiër sit den Conink!’, en, terwijl zij zich trots op de borst sloegen, ‘Wij zijn de Conink’.¹⁶ Nu het hoogste gezag *de facto* en spoedig *de jure* bij de Staten van Friesland kwam te berusten,¹⁷ moest er een oplossing gevonden worden voor het probleem hoe het va-

14 Vries, ‘Staatsvorming’, 26; Spanninga, ‘Om de vrije magistraatsbestelling’, 136; vgl. Winsemius, *Chronique*, 847.

15 In het geding, dat in 1584 te Delft speelde voor door betrokken partijen gedelegeerde rechters onder leiding van Willem van Oranje over de zetelverdeling in het college van Gedeputeerde Staten tussen de vertegenwoordigers van de Friese steden en die van het platteland (zie p. 91), waren beide partijen van mening dat het bestuur van Friesland hersteld moest worden in de vorm die het vóór 1498 had gehad. In een interlocutoire sententie werd bepaald dat eerst aangegeven diende te worden waaruit die vroegere bestuursvorm had bestaan: ‘Also partijen ten Weder-Zijden contenderen, dat de hooghe regeringhe vanden Lande alsnu behoort te wesen in sulcke gestalte, als die was voor den Iare duysent vier hondert acht-en-tneghentich, ende over sulcx voor de aencomste ende receptie vanden Hertoghe van Sassen, ’twelcke inden Processe niet volcomelijck ghededucceert, ende veel min bewesen is. Sullen daerom partijen ten weder-zijden naerder onderrichtinghe ende bewijs doen, hoe ende bij wien voor de voorsz. aencomste, ende receptie des Hertogen van Sassen, de hooge Regeringe vanden Lande van Vrieslandt is geweest. Ende hoe ofte in wat forme, de Staten vanden Lande alsdoen op gemeene Lantsdagen vergaderende, hebben ghestemt, ende wat ghewichte ofte cracht de stemmen van yeder Lidtmaat, opte vergaderinghe erschijnende, hebben ghehadt. Item sullen naerder en claerder onderrichtinghe ende verificatie doen, wie ten tijden vanden voorgenoemden Hertoge van Sassen, Keyser Carel, ende Coninck Philips, respectivelyck de Staten vanden voorsz. Lande hebben gherepresenteert, hoe ende in wat forme, dat de selve Staten vergadert ende ghestemt hebben. ’T Welck gehoort hebbende die voorsz. Volmachten versochten tijdt om ’t selve heurlieder Meesters ten eersten Lantsdach te adverteren, ende aldaer onderlinge tijdt te ramen, om de voorsz. Poincten te solveren, daer van sy de by-gevoeghde Rechters sullen adverteren’; Winsemius, *Chronique*, 740. Volgens Vries wisten ze het niet (Vries, ‘Staatsvorming’, 26), maar dat wordt niet met zoveel woorden gezegd (vgl. Slothouwer, ‘De wording’, 230-231); wellicht waren er andere (strategische) redenen om er – voor zover bekend – niet op terug te komen. Ook in 1601 was men van mening dat de ‘Staeten van den Lande nu zijn in hun oude vrijheijt, waer inne zij voor het aenneemen van een Landsheer gheweest zijn, ende daeromme selfs in handen hebben, de staet van Regeeringhe testellen in de beste forme die men solde moegen bedencken, tot hanthawinghe der vrijheijt, privilegien ende goede policie’, *CHB* IV, 1115. Dat men drie, vier generaties na 1498 inderdaad niet meer wist wat de ‘gestalte’ van het bestuur daarvoor was geweest, blijkt bv. uit het feit dat bij de ‘herinvoering’ van het stemrecht na ca. 1580 niet werd teruggegrepen op het ingewikkelde systeem van de rechtsomgang zoals dat in de late middeleeuwen had gefunctioneerd; blijkbaar was dit geheel uit de collectieve herinnering verdwenen. Zie voor een heldere uiteenzetting van de rechtsomgang Noomen, *Stinzen*, 124-145.

16 Uit verschillende bronnen geciteerd door Algra, *Ein*, 144 en Hellinga, ‘Hessel Aysma’, 132.

17 Zie over de soevereiniteit van de Staten p. 92.

Afb. 2 Gedenkpenning ter gelegenheid van het neerhalen van de blokhuzen van Leeuwarden, Harlingen en Stavoren op 1, 5 en 18 februari 1580.

ge maar geïdealiseerde én positief ervaren verleden kon worden verzoend met de in het staatsvormingsproces sinds 1498 ontstane instituties en machtsverhoudingen.

Het jongste verleden kon immers, alle goedbedoelde nostalgie naar het verleden ten spijt, niet met een pennestreek worden uitgewist. Aan het bestaan van het Hof kon niet worden getornd. Het was op z'n minst onmisbaar voor de rechtspraak in hoogste instantie en tevens – zeker in de ogen van de raadsheren in het Hof zelf – voor het bestuur. Ook om de stadhouder kon men moeilijk heen, al was het alleen maar vanwege diens rol en die van zijn familie in de Opstand, hoewel het ambt door sommigen – zoals we nog zullen zien – als een noodzakelijk kwaad werd beschouwd. Toch vond deels een terugkeer naar de 'Friese Vrijheid' plaats, in die zin dat de vrije Friese landsgemeenten van weleer – tot op zekere hoogte vergelijkbaar met de autonome communale corporaties in Zwitserland – opnieuw een rol van belang gingen spelen.¹⁸ Vóór de landsheerlijke tijd werden op het Friese platteland de rechters door het volk, de meenten, zelf gekozen. In de onderhandelingen die hadden geleid tot het akkoord van 1524 met de landsheer, hadden de Staten er tevergeefs op aangedrongen dat de grietman benoemd zou worden uit een door de 'ingezetenen' op te maken drietal en dat de Staten de raadsheren in het Hof zouden mogen aanwijzen. Beide desiderata, die sindsdien waren gekoesterd, werden nu vervuld.

Bovendien werd het communalistische, 'democratische' element van de bestuursorganisatie nog aanzienlijk versterkt doordat de Staten – die sinds de Op-

18 Vgl. Vries, 'Staatsvorming', 42.

stand jaarlijks bijeenkwamen – de hoogste gezagsdragers waren geworden. De meeste volmachten ten Landdage of Statenleden werden nu immers min of meer als vanouds (en nu jaarlijks) gekozen door de duizenden ‘ingezetenen’ op het platteland, die door hun grondbezit of -gebruik stemgerechtigd waren (in 1640 zouden uiteindelijk circa 10.000 stemdragende boerderijen en huizen geregistreerd worden). Slechts een minderheid onder de volmachten (zoals we nog zullen zien één van de vier kwartieren) werd op meer geijkte wijze afgevaardigd door de elf steden, ongeveer op dezelfde wijze als in Holland, waar de steden echter een veel prominenter plaats innamen. Dit systeem van jaarlijkse verkiezingen met een zo talrijk plattelandselectoraat was in het vroegmoderne Europa een uitzonderlijk verschijnsel. Uitzonderlijk of niet, de combinatie van traditionele en moderne elementen, die onbedoeld de komende twee eeuwen de kern van de Friese staatsinrichting zouden gaan vormen, leverde vooral in de eerste decennia na de Opstand tal van problemen op, toen een machtsbalans moest worden gevonden tussen de ‘oude’ gezagsdragers (Hof en stadhouder) en de ‘nieuwe’ (Staten en Gedeputeerde Staten).

Als teken van de herwonnen Friese Vrijheid waren de Friezen niet weinig trots op hun in ere herstelde communalistische, of, zo men wil, ‘democratische’ of ‘populaire’ staatsbestel. In 1617 schreef de Bolswarder conrector Frederik Stellingwerff dat Friesland als vrije republiek geen heer erkende, en dat derhalve ‘in geene van alle de Nederlanden den Staet van regieringe soo populaer, ende daer omme soo vry van alle opperhoofdicheyt is, als in Frieslant’.¹⁹ Later zou Hugo de Groot opmerken dat ‘Vrieslant altijd meer gehelt heeft nae de democratie dan Hollant’ en dat ‘die staet meer populair is’ dan andere gewesten.²⁰ Bevrijd van alle ‘opperhoofdicheyt’ waren de vrijheidslievende Friezen – die tijdens de Habsburgse heerschappij al wars waren geweest van samenwerking met andere gewesten en niet deel wilden nemen aan de toenmalige Staten-Generaal in Brussel²¹ – maar moeilijk te bewegen het gezag te aanvaarden van ‘Den Haag’, ook omdat ze wisten dat de Hollanders daar in de Staten-Generaal de lakens uitdeelden.

Deze ‘populaire’, door duizenden stemgerechtigden gekozen en veelhoofdige regering, had echter nog een nadeel, namelijk een gebrek aan stabiliteit. Voor deze schaduwzijde van het Friese staatsbestel van na de Opstand had een buitenstaander als Francesco Michiel, ambassadeur van Venetië in de Republiek – ongetwijfeld door zijn contacten met Hollandse regenten – een scherper oog dan Stellingwerff en vele andere Friezen. In het voor Friesland zo roerige jaar 1638 schreef hij aan zijn superieuren dat geen enkel gewest in de Republiek zo achter was met zijn bij-

19 Stellingwerff, *Politycq Discours*, 36. Stellingwerff schreef zijn vertoog, zoals uit de volledige titel blijkt, om aan te tonen dat Friesland de voorrang genoot boven de provincie Utrecht, waarover destijds in de Staten-Generaal werd getwist.

20 *BHG* IV, 57 (Grotius aan Johan Wtenbogaert, 19 mei 1629) en VI, 422 (Grotius aan zijn zwager Nicolaas van Reigersberch, 20 dec. 1635); zie p. 257.

21 Theissen, *Centraal gezag*, 258-263; Woltjer, *Friesland in hervormingstijd*, 14-56.

drage aan de Generaliteit als Friesland, ‘daar deze provincie onderhevig is aan verstoringen van de orde, omdat zij de meest democratische is van allen’.²² Vanuit zijn gezichtspunt had hij gelijk: voor zeventiende-eeuwers stond democratie gelijk aan ochlocratie, anarchie en chaos. De Friese stadhouder Willem Lodewijk vreesde, zoals we nog zullen zien, eveneens voor een ‘Switsersch regiment’, dat wil zeggen voor confusie en wanorde.

Zo bekeken leek een terugkeer naar de Friese Vrijheid tevens een terugkeer naar de chaotische, gezagsloze situatie zoals die vóór 1498 zou hebben bestaan. En onzekere politieke toestanden in Friesland waren in veler ogen gevaarlijk omdat het de eenheid in het gewest bedreigde. Een daaruit voortkomende tweedracht zou het voortbestaan van de jonge Republiek in gevaar kunnen brengen. Er waren dus tegenstrijdige visies op de nieuwe bestuurlijke constellatie in Friesland, visies die na de Opstand nog lang een rol zouden blijven spelen in Friesland zelf en in de verhouding met zijn bondgenoten. De lang gekoesterde herinnering aan de legendarische Friese Vrijheid vormde aldus een belemmering bij de staatsvorming op het niveau van de Republiek. Pas na de crisis van 1635-1638 zou Friesland meer in de pas gaan lopen met de andere gewesten, en vormde het Friese particularisme geen acute bedreiging meer voor de eenheid in de Republiek.

De concrete omstandigheden of kwesties die de Friese politiek eind zestiende, begin zeventiende eeuw bepaalden of verdeeld hielden en die de chronische onrust veroorzaakten, waren directe gevolgen van de Opstand. De voornaamste betreffen (1) het actieve en passieve stemrecht ten plattelande bij de verkiezing van volmachten ten Landdage en grietmannen, (2) de toelating van grietmannen tot de Landdag, (3) de vergadercultuur en de ambtenbegeving op de Landdag, (4) de machtsstrijd tussen het Hof en de stadhouder enerzijds en de Staten en Gedeputeerde Staten anderzijds over de bestuursmacht en (5) de tegenstelling tussen steden en platteland over de politieke zeggenschap en de verdeling van de lasten. In het vervolg van dit hoofdstuk zullen deze onderling vaak nauw verbonden onderwerpen achtereenvolgens aan de orde komen. Ten slotte geven we een korte beschrijving van de bestuurscrisis in het jaar 1600, waarbij een aantal problemen werden opgelost maar ook de toon werd gezet voor een aantal problemen die de Friese politiek nog decennialang zouden blijven teisteren.

22 ‘Verslag’, 71-72. ‘Hare quote betaalt Holland met alle stiptheid, hetgeen de anderen niet doen: bepaaldelijk Friesland is achterlijk, daar deze Provincie onderhevig is aan verstoringen van de orde, omdat zij de meest democratische is van allen [noot (ed.): Dit oordeel is verre van juist]. Deze Provincie vordert de rekeningen, beschuldigt het beleid der Regeering, en sinds twee jaren, gelijk mij verzekerd is, betaalt zij niets, hoe dikwijls ook door de opzettelijk benoemde Gedeputeerden der Staten Generaal aangemaand. Ook Zeeland doet niet volkomen haren plicht, zoodat er ongelooftelijke bitterheden zijn, daar de Hollanders zich beklagen, dat zij nagenoeg alleen al de lasten dragen, en de andere Provincien luide klagen, dat de Hollanders naar verhouding hunner quote gezag in het bewind begeren.’ Vgl. *Relazioni Veneziane*, 265-266 (... mancante in particolarela Frisia, più soggetta alle alterazioni, perchè è più popolare di tutte ...).

De toegang tot de Landdag

Juist vanwege het ‘democratische’ karakter van het Friese staatsbestel is het belangrijk na te gaan op welke wijze de Landdag, zoals de vergadering van de Staten van Friesland werd genoemd, tot stand kwam en wie er in het Landschapshuis in Leeuwarden op het kussen konden komen. Globaal verliep de procedure bij de afvaardiging van volmachten naar deze volksvertegenwoordiging als volgt. Gedeputeerde Staten stuurden elk jaar een beschrijvingsbrief aan de grietmannen van de dertig grietenijen en aan de magistraten van de elf steden. Deze lieten daarop in hun stad of grietenij verkiezingen plaatsvinden. In de steden kozen zowel de magistraten als de gezworen gemeente bij meerderheid van stemmen een volmacht ten Landdage. In de grietenijen vonden in de dorpen verkiezingen plaats, waarna in een bijeenkomst van dorpsvolmachten de verkiezingsuitslag werd vastgesteld. De gekozen volmachten kregen in hun grietenij of stad een procuratie (geloofsbrief) uitgereikt, die in Leeuwarden werd gecontroleerd door Gedeputeerde Staten. Ten slotte moesten zij in de vergadering van het Mindergetal²³ een eed afleggen, waarna zij zitting konden nemen in één van de vier Kamers van de Landdag.

Deze procedure zal hier voor de eerste decennia na de Opstand stap voor stap worden beschreven. De aandacht gaat daarbij vrijwel uitsluitend uit naar de gang van zaken op het platteland. Niet alleen omdat de plattelandskwartieren de meerderheid op de Landdag uitmaakten, maar ook omdat de verkiezingen op het platteland veel gecompliceerder en amper gereguleerd waren, gemakkelijker gemanipuleerd konden worden en dus vaker aanleiding gaven tot onenigheid. Bovendien was het electoraat er veel omvangrijker en ongetwijfeld ook heterogener dan in de steden.²⁴ De belangrijkste vraag die we hier proberen te beantwoorden, is wie er op het platteland nu eigenlijk het stemrecht uitoefenden.

Verkiezingen ten plattelande vonden plaats naar ouder gewoonte, waren vrijwel niet van hogerhand gereguleerd en gebruiken dienaangaande kunnen dus van grietenij tot grietenij of zelfs van dorp tot dorp verschild hebben. Van vóór 1580 zijn slechts de ‘punten ende articulen’ bekend, waaraan de grietmannen zich moesten houden bij het ‘ordonneren’ van de volmachten van hun grietenijen voor de Landdag die in 1578 in Harlingen zou worden gehouden.²⁵ De grietman moest de verkiezing in alle dorpen van zijn grietenij aankondigen, zodat de meiers (pachtboeren) behoorlijk tijd hadden hun ‘grondtheeren’ te verwittigen. In de dorpen moest de gehele gemeente samenkomen. Degene die zich daaraan onttrok, kon

23 Het Mindergetal, ingesteld aan het einde van de zestiende eeuw, was een commissie van acht leden, uit elk kwartier twee, die de adviezen van de kwartieren met elkaar in overeenstemming bracht.

24 De samenstelling van de stadsbesturen en het stadspatriciaat in Friesland in de late zestiende en zeventiende eeuw is een vrijwel braakliggend onderzoeksterrein. Zie voor de achttiende eeuw Faber, ‘Bij gebrek aan bekwame mannen’.

25 *CHB III*, 1183-1184.

worden beboet met een gouden reaal. Niemand mocht zich vermeten slechts enkele personen bijeen te roepen, maar de gehele gemeente moest vergaderen. Met ‘gemeene voijs’ moesten dan bekwame personen aangewezen worden. Deze dorpsvolmachten dienden vervolgens op de gebruikelijke plaats bijeen te komen en daar de volmachten van de grietenij ordonneren. Dat moesten ‘persoonen van qualiteijt’ zijn, dat wil zeggen edelluiden en eigenerfden. ‘Officieren’ (ambtsdragers) of lieden die geen ‘gront ende erven’ in de grietenij hadden, konden voor het volmachtschap niet in aanmerking komen.

Sinds het begin van de Opstand moest de Landdag worden uitgeschreven door Gedeputeerde Staten. Deze lieten daartoe, op wisselende tijdstippen en met variabele frequentie, een beschrijvingsbrief uitgaan naar de dertig grietmannen en de magistraten van de elf steden.²⁶ De Staten dienden bijeen te komen, zo werd steevast in de aanhef van deze circulaire vermeld, om op verzoek van de Staten-Generaal besluiten te nemen betreffende de consenten²⁷ ter bekostiging van de oorlog voor het komende jaar. De grietmannen werden daarom gelast twee ‘goede en bequame’ volmachten te laten kiezen, een uit de adel en een uit de eigenerfden van de grietenij.²⁸ Dit moest plaatsvinden ‘nae behoerlijcke ende wettelijcke convocatie’, al werd niet nader bepaald wat dat precies inhield. Tot de stemming door de dorpsvolmachten – die zoals we nog zullen zien op grietenijniveau als ‘kiesmannen’ fungeerden – mochten geen personen worden toegelaten die met de Opstand waren uitgeweken en nadien waren teruggekeerd, tenzij zij professie deden van de ware gereformeerde religie.²⁹ Dat gold ook voor degenen, die geen schotschietende huizen en ploeggangen – volwaardige boerderijen, waarvoor vanouds ‘schot’ oftewel

²⁶ Volgens de instructie van 1582 waren Gedeputeerde Staten verplicht, wanneer ‘daer geen hoechwichthighe ende swaere saecken mochten voervallen’, eind maart of begin april van elk jaar een gemene Landdag bijeen te roepen, ‘schoen die Gouverneur ofte sijnen Lieutenant absent mochte sijn’; *CHB IV*, 304. In de instructies van 1601 en 1618 is alleen het tijdstip veranderd in resp. eind febr. of begin maart en nov. of begin dec.; *CHB IV*, 1108 en V, 239. In de resolutieboeken van de Staten werd van 1580 tot en met 1601 46 maal een uitschrijvingsbrief voor de Landdag genoteerd, één tot vier maal per jaar. Meestal kwam men bijeen in maart en april (zeven- en achttmaal) en okt. (zesmaal), in de overige maanden één- (jan. en febr.) tot driemaal. In 1580 werd de Landdag nog uitgeschreven door het Hof, daarna door de stadhouder (tweemaal, in 1581 en 1584), stadhouder en Gedeputeerde Staten (27-maal) en Gedeputeerde Staten (16-maal); *RSF*. Na 1600 werd de Landdag altijd uitgeschreven door Gedeputeerde Staten alleen.

²⁷ Zie voor de consenten p. 124.

²⁸ Zie p. 49 vv.

²⁹ Op 21 april 1592 stelde het Mindergetal voor een ‘generale formulier van een eedt’ te ontwerpen die ‘alle wtgeweckene van wegen desen oorloge’ dienden af te leggen ‘wanneer hun vergunt wordet weder binnen desen lantschappe te woonen’. De Landdag besloot daarop de eed, zoals die reeds door onder anderen Adriaan van Cronenburg was afgelegd, hiertoe aan te nemen, met dien verstande dat daarin ook de bepaling werd opgenomen dat ‘alle die wtgewekene, innegecomen sijnde’ zich niet met ‘Lants ende Regierings saecken’ mochten bemoeien, behalve wanneer bleek dat zij professie deden van de gereformeerde religie, dit ter beoordeling van Gedeputeerde Staten; *CHB IV*, 788. Sindsdien werd deze bepaling door de Gedeputeerden opgenomen in de oproepbrieven voor de Landdagen, voor de eerste keer op 19 maart 1593; *CHB IV*, 814-815. Voordien waren de enige eisen die in de oproepbrieven werden gesteld dat de kandidaten voor het volmachtschap goede patriotten moesten zijn, vijanden van de Spanjaarden en hun aanhangers, met de bereidheid de koning van Spanje af te zweren; vgl. de oproepbrief voor de Landdag van 1592; *CHB IV*, 796-797.

belasting werd betaald – bezaten.³⁰ De te kiezen volmachten (ook die uit de Steden) dienden goede patriotten te zijn, vijanden van de Spanjaarden en hun ‘aenhangeren’ en moesten bereid zijn met een plechtige eed de koning van Spanje af te zweren.³¹ Zij moesten ‘liefhebbers’ zijn van de ware gereformeerde religie,³² genegen tot eendracht, niet ‘lasterlijk’ of ‘ergerlijk’ maar ‘eerlijk ende vroom van leven’ en dienden met de meeste stemmen van de ingezetenen gekozen te worden. Grietmannen en secretarissen mochten geen procuraties (geloofsbriefjes) opmaken voor personen die niet aan deze eisen voldeden, anders konden ze als ‘goedtgunners ende toegedanen van de vijant’ strafrechtelijk vervolgd worden. De twee gekozen volmachten moesten de dag voor de opening van de Landdag in hun herberg in Leeuwarden aanwezig zijn en de dag daarop om negen uur ’s ochtends op het Landschapshuis verschijnen, alwaar hun de ‘saecten deeser Landtschappe’ voorgedragen zouden worden. Zij dienden onverwijld te beraadslagen en te resolveren ‘bij gemene ofte meeste stemmen’, alles met ‘volcoomen last, sonder enige ruggespraecke ofte restrictien’. De stemmen van absente of niet voldoende gemachtigde volmachten zouden als bijvallend worden gerekend. Vertrekken mochten de volmachten pas nadat het punt van de consenten was afgehandeld.³³

In de beschrijvingsbrief werden aanvankelijk alleen eisen gesteld aan de uitoefening van het passieve en niet aan het actieve kiesrecht. Dat is opmerkelijk, want het officiële overheidsstandpunt was dat rooms-katholieken, ‘papisten’, staatsgevaarlijk waren, een bedreiging vormden voor de enige ware religie en ‘bij verscheiden wegen zich daartegens opmaken’.³⁴ De calvinisten vormden nog een minderheid,³⁵ die met de staatsgreep van 1580 weliswaar min of meer aan de macht was gekomen, maar haar wil niet van de ene op de andere dag aan de bevolking had kunnen opleggen. In 1580 was slechts de uitoefening van de katholieke eredienst verboden, maar verdere terugdringing van ‘paapse’ invloeden kon alleen van hoog naar laag en stap voor stap plaatsvinden. Tot de Landdag en daarmee tot veel belangrijke regentenambten konden alleen degenen worden gekozen die, althans op papier, als ‘liefhebbers’ de gereformeerde religie waren toegedaan. Zij waren echter wel degelijk afhankelijk van een electoraat en daarmee van een achterban die voor een groot deel, op dorpsniveau vaak in meerderheid, uit hele of halve rooms-katholieken bestond.

30 Zie voor de begrippen ‘schotschietend’ en ‘ploeggang’ Algra, *Ein*, 134-142.

31 Een dergelijke eed werd, althans in de eerste jaren na de Opstand, inderdaad van (nieuwe) volmachten afgenomen. Voorbeelden daarvan in *CHB IV*, 799 (1592, 14 volmachten), 957 (1597, 10 volmachten) en 1016 (1598, 12 volmachten).

32 Zie noot 29.

33 Geciteerd uit de beschrijvingsbrief voor de Landdag in dec. 1605; TR, GBF inv.nr. 2529, waarin ook beschrijvingsbrieven uit 1611, 1617 en 1629. Beschrijvingsbrieven uit 1592, 1593, 1595, 1599, 1602 en 1604 in *CHB IV*, 796, 814, 885, 1058, 1241 en 1286. Bij tussentijdse oftewel ‘extraordinaris’ Landdagen, die steeds vaker voorkwamen, vonden geen nieuwe verkiezingen plaats en verzochten Gedeputeerde Staten om de eerder gekozen volmachten nogmaals af te vaardigen, bv. in 1596; *CHB IV*, 936.

34 Zie noot 41.

35 Bergsma, *Gideonsbende*, passim.

Deze dissenters konden nog lange tijd hun stemmen laten gelden, niet alleen in de verkiezingen van plaatselijke functionarissen zoals dorpsrechters, kerkvoogden, schoolmeesters en nota bene predikanten, maar ook in die van volmachten ten Landdage en grietmannen.³⁶ Het gevolg daarvan was dat rooms-katholieken, ongetwijfeld onder leiding van de talrijke, soms zeer vermogende, edelen van hun gezindte, iemand als volmacht ten Landdage of grietman kozen of lieten kiezen die voor zijn verkiezing van hen afhankelijk was en die hun doelen kon dienen. Daarbij valt te denken aan het plegen van obstructie bij de behandeling van anti-roomse maatregelen op de Landdag, het mitigeren daarvan of het niet of niet al te stringent laten uitvoeren van eenmaal genomen resoluties door Gedeputeerde Staten of de grietmannen.³⁷

Duidelijk is dat het gereformeerde gehalte van veel volmachten ten Landdage vrij gering was. Meer dan eens deden de Friese synode- en classisvergaderingen hierover hun beklag bij de Staten van Friesland of hun Gedeputeerden. Men wist dat zich onder degenen die zich 'liefhebbers' noemden, 'papistgesinde, mennoniten, libertijnen en atheïsten' verscholen.³⁸ Het liefst zagen de dominees en ouderlingen daarom dat aan alle ambtsdragers, ook aan volmachten ten Landdage, de eis werd gesteld dat zij belijdend lidmaat van de gereformeerde kerk of op z'n minst in die kerk gedoopt zouden zijn, maar een dergelijke resolutie werd nooit aangenomen.³⁹ Ook hun verzoeken om strengere maatregelen of het beter handhaven van de plakaten tegen het 'omlopen' van priesters of 'paepsche superstitiën', vonden bij de overheid vaak geen of slechts ten dele gehoor.

De grootste tegenstanders van het regime waren degenen die in 1580 waren uitgeweken en na verloop van tijd naar huis en haard waren teruggekeerd, fanatieke katholieken én koningsgezinden. Zij werden in 1592 als eersten aangepakt, niet door hun het recht van stemmen te onttrekken, maar door hun te verbieden als dorpsvolmachten op te treden, wat, zoals we hebben gezien, sindsdien in de oproepbrieven werd vermeld. In 1609 werd 'tot conservatie van den tegenwoordigen staet van Regieringe' door de Staten dit recht aan alle katholieken ontnomen. Dorpsvolmachten moesten 'opentlijke verklaringe' doen dat zij de gereformeerde religie hielden voor de enige ware, onder ede beloven deze te zullen helpen handhaven en zich te zullen reguleren naar de Unie van Utrecht. Dat bleek toen nog een

36 In 1621 noteerde stadhouder Ernst Casimir dat 'Tyardt' (Tjerk) van Herema als grietman van Menaldumadeel in 1613 was 'gecooren dör eene ongewone manier, dör papisten ende die geen recht van stemmen hebben', TR, SHA inv.nr. 69-26.

37 Voorbeelden bij Cuperus, *Kerkelijk leven* II, 126-169. Grietman Egbert van Baerdt werd in 1660 er van beschuldigd dat hij 'van het pausdom genoot en dat zijne huysvrouw daarvan zijden rocken droeg', *ibidem*, 137.

38 Kalma, *Classisboek Franeker*, 161-162; Kalma, *Friese synodeverslagen 1621-1650*, 339. Zie over de 'liefhebbers': Kalma, 'Liefhebbers' en Breuker, 'Nogmaals over de positie' en 'Over de Nadere Reformatie'.

39 O.m. Reitsma en Van Veen, *Acta*, 169, 192, 194, 200, 201 en 283; Kalma, *Classisboek Bolsward-Workum*, 56 en 179. Bergsma is ten onrechte van mening dat leden van de Staten van Friesland en de stedelijke bestuurscolleges lidmaat dienden te zijn; *Gideonsbende*, 360.

brug te ver. Een jaar later werd bij de controle van de geloofsbriefen voor de Landdag door Gedeputeerde Staten namelijk geconstateerd dat vrijwel geen enkele grietman zich aan de resolutie had gehouden, waarop de Staten besloten deze op te schorten.⁴⁰

In 1616 werd een nieuwe poging ondernomen de politieke invloed van de rooms-katholieken terug te dringen, die verder ging dan de resolutie van 1609.⁴¹ De Staten stelden vast dat de papisten, vijanden van de gereformeerde religie en de 'tegenwoordigen staet van regieringe', zich ondanks eerder genomen maatregelen toch daartegen opmaakten. Was in 1609 nog bepaald dat dorpsvolmachten op grietenij-niveau niet katholiek mochten zijn, nu werden katholieken ook uitgesloten van de bijeenkomsten in de dorpen waar predikanten en volmachten ten Landdage werden gekozen. Daar mochten slechts personen worden toegelaten die de gereformeerde religie en de tegenwoordige staat van regering voor 'oprecht ende wettelijk' hielden en bereid waren dit onder ede te bevestigen. Overtreders dienden vervolgd te worden als 'perturbateurs van het Gemenebeste'. De resolutie werd niet getekend door volmachten van Westergo, dat van de plattelandskwartieren, wellicht niet geheel toevallig, naar verhouding de meeste katholieken telde.⁴² Voortaan werd in elke beschrijvingsbrief aan de resolutie gerefereerd en werd deze in kopie meege-stuurd. Er zijn echter tal van aanwijzingen dat ook deze maatregel grotendeels een dode letter bleef.⁴³ Katholieken bleven een stem houden in aangelegenheden die het dorps- of grietenijniveau niet te boven gingen, zoals bij verkiezingen van bijzitters, dorpsrechters, kerkvoogden, ontvangers en schoolmeesters, en mochten deze be-dieningen tot groot ongenoegen van classis- en synodevergaderingen ook zelf uit-

⁴⁰ CHB V, 160, 171.

⁴¹ CHB V, 219-220. De aanleiding voor de resolutie was het sterke gerucht van een katholiek complot om de kerk van Harlingen op te blazen, waardoor de angst van de gereformeerden voor de katholieke vijand sterk toenam en zelfs hysterische trekken ging vertonen. Bij een inval in een ondergrondse bergplaats werd op 16 jan. 1616 geen voorraad buskruit gevonden, maar wel een verzameling documenten, die met behulp van de Leeuwarder predikant Johannes Bogerman door Gedeputeerde Staten werd uitgegeven onder de titel *Der Jesuyten negotiatie ofte coophandel in de Vereenichde Nederlanden, tot ghemeenen beste in druck uytghegeven door last van de E.M. Gedeputeerde Staten van Vrieslandt* (Leeuwarden 1616). Met de uitgave moest worden aangetoond dat het toenemend aantal Jesuïeten in het gewest een grote bedreiging vormde voor zowel de gereformeerde religie als de staat. De paters zouden trachten protestantse regenten voor hun zaak te winnen en hen toestaan in het geheim katholiek te zijn, ter kerke te gaan bij gereformeerde predikanten en zelfs in te stemmen met anti-papistische plakaten, waardoor een 'vijfde colonne' gevormd zou worden; Oldenhof, *In en om de schuilkerkjes*, 38 en 157-166.

⁴² In 1618 werden zware geldboetes op overtreding van deze bepaling gelegd: vijftig gouden Friese ridders (700 carolusgulden, aanmerkelijk meer dan bv. de meeste predikanten op het platteland jaarlijks verdienden) voor de eerste, honderd voor de tweede keer en vervolgens 'arbitralijck naer gelegentheijd van saecken'. De boete was bestemd voor de armen en voor de officier ter plaatse (op het platteland de grietman), elk voor de helft; opnieuw werd de resolutie niet ondertekend door Westergo; CHB V, 247-249.

⁴³ Spiertz, 'Ontwikkelingsgang', 272-273. In 1652 werd het plakkaat van 1616 herhaald, nadat de Staten hadden geconstateerd, dat de resoluties van 1609 (sic) en 1616 'tot groten ondiensste van den Lande niet nae behoren worden onderhouden ende achtervolgt'; CHB V, 543-544. Nog in 1660 werd door de Friese synode aan de 'hooge machten des lants' verzocht menisten en papisten het stemrecht te onttrekken; Kalma, *Friese synodeverslagen 1651-1675*, 156.

oefenen, tot in 1647 de Staten ook hieraan, althans op papier, paal en perk stelden. Zittende roomse bijzitters en dorpsrechters mochten echter hun ambt levenslang blijven vervullen en kerkvoogden mochten hun ambtstermijn uitzitten.⁴⁴

Na ontvangst van de beschrijvingsbrief lieten de grietmannen in de dorpen van hun grietenij via de dorpsrechters de ‘ingezetenen’ oftewel de ‘gemeente’ of ‘mene meente’ bijeenkomen voor de verkiezing. De ‘ingezetenen’ of ‘gemeente’: dat waren de dorpelingen die schotschietende huizen of ploeggangen in eigendom of gebruik hadden, volwaardige boerderijen of sates, die vanouds als zodanig bekend stonden en een ‘stem in staat’ hadden.⁴⁵ Zij kozen de pastoor en later de dominee, de kerkvoogden, de dorpsrechter, de koster, de schoolmeester,⁴⁶ na de Opstand de kandidaten voor het grietmansambt (waarover later) en ook de volmachten die de grietenij op de Landdag moesten vertegenwoordigen. Een verkiezing werd naar oud gebruik aangekondigd door ‘clockklippinge’ en ‘huijscondinge’ en vond plaats in de dorpskerk. Daar werden bij meerderheid van stemmen twee kandidaten voor het volmachtschap gekozen: een edelman en een eigenerfde.

De vraag of nu de eigenaren of de gebruikers het stemrecht hadden, heeft historici nogal beziggehouden.⁴⁷ Volgens de rechtshistoricus Algra hadden de meiers in de landsheerlijke tijd zowel het actieve als passieve kiesrecht, al hadden zij op de Landdag weinig invloed, omdat daar de edelen de lakens uitdeelden. Nadien mochten alleen edelen en eigenerfden op de Landdag verschijnen en verloren de meiers ook hun actieve kiesrecht. Algra haalt daarbij het bovengenoemde ‘nieuwe reglement’ uit 1578 aan en een in het procuratieboek van Hennaarderadeel genoteerd protest uit 1579 tegen verkiezing van volmachten die geen edelman of eigenerfde waren, maar door de ‘ganse gemeente’ waren gekozen. Zijn conclusie is dat sinds 1578-1579 slechts eigenerfden en edelen als volmachten ten Landdage mochten verschijnen (met uitzondering van de kloostermeiers en Bildtpachters), de meiers in landszaken ook het actief kiesrecht niet meer hadden en zij slechts als lasthebbers van hun landheren mochten stemmen.⁴⁸ Het lijkt er echter sterk op dat de eigena-

44 CHB V, 501. In 1649 was de classis Bolsward van mening dat het plakkaat nog geen effect sorteerde, maar de synode wilde het bezwaar – wellicht vanwege de aanwezigheid van de commissarissen-politiek – niet in bespreking geven, waarna men steun zocht bij de classis Franeker; Kalma, *Classisboek Franeker*, 187. Voortdurend bleef de kerk de overheid vragen om naleving van de plakkaaten tegen katholieken en menisten, mede met betrekking tot het stemrecht. In 1656 verzocht de synode zelfs (tevergeefs) aan de Staten hiertoe in elke stad en grietenij twee soldaten te legeren, geen gewone, maar ‘conscientieuse’; Kalma, *Friese synodeverslagen 1651-1675*, 94 (Kalma: ‘Behalve van ’s Heren welbehagen hing het welzijn van de kerk af van het welbehagen der heren’).

45 Algra, *Ein*, 134-142.

46 Van Apeldoorn, *Kerkelijke goederen* I, 333.

47 Theissen, *Centraal gezag*, 335-337; Van Apeldoorn, *Kerkelijke goederen*; Guibal, *Democratie*; Postma, *It Fryske doarp*; Cuipers, *Gemeene dorps-gronden*, (vgl. evenwel Algra, *Ein*, bijlage II); Postma, ‘Oer de doarpsfolmachten’; Woltjer, *Friesland in hervormingstijd*, 44-45; Algra, *Ein*; Knibbe, *Lokkich Fryslân*.

48 Algra, *Ein*, 148 (zonder nadere annotatie betreffende het protest van 1579; het betreft het resolutieboek van Hennaarderadeel 1543-1588, TR, VFG inv.nr. 337a, in 1996 overgedragen aan het gemeentearchief van Littenseradeel, aldaar Archief Hennaarderadeel, inv.nr. 1).

ren wellicht de jure in hun recht stonden – al was de wettelijke basis daarvoor maar smal –, maar dat de pachtboeren meestal de facto en naar ouder gewoonte het stemrecht uitoefenden.

Er zijn een aantal redenen te noemen waarom het voor de hand ligt dat de meiers ook na 1580 het stemrecht uitoefenden. Het was immers de pachtboer die doorgaans als ‘possessor’ het huis en de verdere opstallen in eigendom had en die voor de plaats de (floeren)belasting betaalde en daarmee ‘schotschietend’ was. Tot ver in de zeventiende eeuw had de pachtboer mede daardoor een sterke positie ten opzichte van de eigenaar. De inwoners van het dorp, de ingezetenen in letterlijke zin, werd de verkiezing door ‘huijscondinge’ persoonlijk aangezegd en zij werden door het luiden van de kerkklok herinnerd aan het tijdstip van de verkiezing. De grondeigenaars-verpachters die niet ter plaatse woonden, en dat was vaak het geval, konden hiermee niet worden bereikt. Dit kan wellicht worden beschouwd als een reminiscentie uit de landsheerlijke tijd, toen de meiers nog het actieve kiesrecht uitoefenden. Maar een gebruik of recht, waaraan men vanouds als deelgenoot van de dorpsgemeenschap of ‘meente’ was gewend, kon uiteraard moeilijk met een eenvoudige pennestreek worden afgeschaft.

Van hogerhand werden immers wel meer maatregelen genomen die niet werden nageleefd. We zullen daarvan in het vervolg nog heel wat voorbeelden tegenkomen. Van de duizenden eenvoudige huurboeren en de ‘gemeenten’ in honderden dorpen kon ook niet worden verwacht dat zij precies op de hoogte waren van wat ooit op de Landdag was besloten. Bovendien was in het Germaanse, oud-Friese recht, waaraan de boeren waren gewend, het onderscheid tussen eigendom en gebruik minder strikt dan in het ‘nieuwe’, sinds de komst van het centraal gezag van bovenaf opgelegde officieel geldende, romeinse recht. Het gewoonterecht op het gebied van grondeigendom en -gebruik bleef tot lang in de zeventiende eeuw van invloed.⁴⁹ Overigens was er een specifieke groep pachtboeren voor wie deze problematiek niet gold, en dat waren de kloostermeiers.⁵⁰ Deze specifieke groep pachtte van de Staten van Friesland het grondbezit van de voormalige kloosters, deden qua welstand en sociale status vaak niet onder voor zelfs de rijkste eigenerfde boeren en genoten zowel het actieve als passieve stemrecht.⁵¹ Hoewel het officieel niet was toegestaan,⁵² hadden bijvoorbeeld in 1605 ten minste twee kloostermeiers zitting op de Landdag, en in 1607 vier.⁵³

49 Spahr van der Hoek en Postma, *Geschiedenis I*, 333-341; Knibbe, *Lokkich Fryslân*, 54-55.

50 De Bildtpachters, die eveneens een uitzondering vormden, laten we hier buiten beschouwing.

51 Zie voor een uitvoerige beschrijving van de kloostermeiers p. 276. In 1606-1607 waren er meer dan 400 meiers die grote tot zeer grote boerderijen (die meer dan 100 cg per jaar opbrachten) van de Staten pachtten; Nieuwland en Mol, ‘Rekken’.

52 *CHB IV*, 759-760 (22 mei 1590); zie noot 218.

53 In 1604 Pieter Claesz. (Scharnegoutum) en Inte Heeres (Berlikum), in 1606 Frerick Pietersz. (Holwerd), Symon Douwes (Hallum) en Joucke Jochums, grietman van Smallingerland (sic) (Smalle Ee); Engels, *Volmachten*, 12 en Nieuwland en Mol, ‘Rekken’, nrs. 1116, 884, 270, 163 en 710.

Aan de andere kant is het niet verwonderlijk dat veel eigenaren die hun land verpachtten, na 1580 het stemrecht voor zich gingen opeisen bij verkiezingen die het dorpsbelang te boven gingen, zelfs al moesten zij daarvoor inbreuk maken op de gewoonten van de ‘meente’.⁵⁴ Vóór de Opstand had, zoals we hebben gezien, elke edele en eigenerfde het recht in eigen persoon op de Landdag te verschijnen, maar nadien kon voor elke grietenij slechts één edelman en één eigenerfde worden afgevaardigd. Wie volmacht wilde worden, moest dus worden gekozen. En sinds de hoogste macht was komen te liggen bij de Statenvergadering, werden daar de eervolle en lucratieve ambten verdeeld, en uit die ruif wilden de belangrijkste edelen en eigenerfden maar al te graag mee-eten. Bij het streven zelf het stemrecht uit te oefenen, hadden zij de romeinsrechtelijke regels aan hun kant. En toch was de invloed die zij zich daarmee konden of zouden kunnen verwerven, betrekkelijk. In geen enkele grietenij en in vrijwel geen enkel dorp had één eigenaar zoveel stemdragende plaatsen in bezit – we komen daarop in het vervolg terug –, dat hij daarmee de uitslag van de verkiezing kon bepalen. In 1640, toen de stemmen voor het eerst geregistreerd werden, telde Friesland 202 eigenaren die ten minste vijf stemhebbende plaatsen hadden. Samen waren zij goed voor 2287,34 stemmen, 24% van het totaal. De landerijen van deze verpachters waren vooral te vinden op de rijke kleigronden van noordelijk Oostergo en Westergo, terwijl in zuidelijk Westergo en Zevenwouden veel meer eigenaren-gebruikers⁵⁵ voorkwamen (zie tabel 3).

Het grootgrondbezit was echter sterk versnipperd, het gevolg van een combinatie van endogamie en erfdeling in voorgaande generaties. In een grietenij als Ferwerderadeel, waar het meeste grootgrondbezit voorkwam, waren de betreffende stemmen verdeeld over maar liefst zestig eigenaren, waarvan de meesten niet in de grietenij woonden en er met slechts enkele stemmen vertegenwoordigd waren. De meeste stemmen in Friesland had Fockje van Sminia, weduwe Van Hillema. Haar 45 stemmen lagen verspreid over 21 dorpen en 11 grietenijen. Nummer twee op de ranglijst, Doedt van Holdinga weduwe Schwartzenberg, had 40 stemmen, die te vinden waren in 23 dorpen en 13 grietenijen. Beide dames hadden in Ferwerderadeel, waar zij geen verblijf hielden, twee stemmen in twee verschillende dorpen. Het werven van stemmen van eigenaars, die overal en nergens woonden, zou dus zeker niet eenvoudiger zijn dan het bewerken van pachtboeren in de dorpen waar gestemd diende te worden.

Het werven van stemmen onder de dorpsbewoners (pachtboeren en eigenaren-gebruikers) had echter ook zijn bezwaren. Een stem kon worden gekocht voor geld

⁵⁴ Dat gold dan voor de verkiezingen voor volmachten ten Landdage, grietmannen en eventueel predikanten en bv. niet voor die van kosters en schoolmeesters en de verdeling van het gebruik van meenscharren; Algra, *Ein*, 149.

⁵⁵ Ik vermijd in dit verband het begrip eigenerfden, omdat tijdens de Republiek niet alleen eigenaren-gebruikers oftewel eigenerfde *boeren* als zodanig golden, maar alle niet-adellijke eigenaren van een stemdragende plaats.

Tabel 3 Percentage stemmen van corpora en grotere eigenaren in 1640 en eigenaren-gebruikers in 1640 en 1698

	aantal stemmen*	% corpora in 1640	percentage eigenaren met vijf stemmen of meer in 1640			% eig.-gebr. in 1640	% eig.-gebr. in 1698
			adel	overig	totaal		
Leeuwarderadeel	249**	17,9	32,2	16,7	48,9	5	4
Ferwerderadeel	300,5	11,8	40,6	11,0	51,6	5	5
Westdongeradeel	215,5**	10,8	29,7	14,2	43,9	18	11
Oostdongeradeel	321	7,8	32,8	12,8	45,5	11	3
Kollumerland	469	5,2	9,9	16,6	26,5	41	18
Achtkarspelen	300	8,7	3,3	15,0	18,3	38	16
Dantumadeel	279	7,2	26,2	8,9	35,1	19	9
Tietjerksteradeel	421,5	13,5	8,7	11,9	20,6	23	8
Smallingerland	224	11,9	1,3	11,6	12,9	44	9
Idaarderadeel	215	20,8	12,5	14,0	26,5	13	3
Rauwerderhem	137	15,4	38,7	10,9	49,6	8	4
Oostergo	3131,5**	11,1	19,8	13	33	22,2	8,8
Menaldumadeel	347	16,3	30,8	11,0	41,8	15	8
Franekeradeel	222	24,4	22,8	12,9	35,7	7	2
Barradeel	223	16,1	31,8	6,3	38,0	13	3
Baarderadeel	315	19,4	37,5	10,8	48,4	7	5
Hennaarderadeel	255	26,2	19,5	8,4	27,9	15	3
Wonseradeel	658	11,7	11,2	6,5	17,7	33	7
Wymbritseradeel	577,25	11,8	9,6	8,5	18,1	25	10
Hemelumer O.***	416	2,3	5,9	3,4	9,3	57	26
Westergo	3013,25	14,4	18	8	26	25,1	9,1
Utingeradeel	231	12,8	11,1	23,4	34,5	14	6
Engwirden	101	8,9	2,0	14,4	16,3	38	9
Doniawerstal	408	3,7	10,1	2,9	13,1	23	16
Haskerland	230	5,7	9,0	18,5	27,5	18	13
Schoterland	338	8,1	6,1	2,1	8,2	34	20
Lemsterland	239	0,2	0,6	9,0	9,6	41	19
Opsterland	346,5	6,7	1,8	7,0	8,8	47	23
Gaasterland	327	0,5	0,9	13,9	14,8	39	18
Ooststellingwerf	317	6,7	3,3	8,7	12,0	53	13
Weststellingwerf	797	8,3	0,6	3,4	4,0	47	14
Zevenwouden	3334,5	6,2	4	8	12	37,8	15,6
Totaal	9479,25**	10,4	13	9	23	28,6	11,2

* Uitzonderd Het Bildt. ** In 1698 tellen Leeuwarderadeel en Westdongeradeel resp. 398,5 en 276,5, Oostergo 3342 en geheel Friesland 9689,75 stemmen. *** Uitzonderd Molkwerum (211 stemmen).

Bronnen: Faber, *Drie eeuwen* II, 493 (eigenaren-gebruikers, met berekening van de totalen) en *Stem-cobieren* resp. TR, SHA, inv.nrs. 457-463 (de overige kolommen).

of soms voor een koe,⁵⁶ maar het meest gebruikelijk en berucht was het geldverslindende collectief trakteren door de tegen elkaar opbiedende kandidaten van de kiezers in de dorpskerken op bier, wijn en eten, ‘zonder eynde of maete van suypen ende vreeten’.⁵⁷ Met deze methode werden uiteraard vooral de dorpsbewoners bewerkt, de pachters en eigenerfde boeren en hun aanhang, en niet de vaak absenteïstische eigenaren, die geen deel uitmaakten van de dorpsgemeenschap en niet zullen hebben deelgenomen aan het volksvermaak. Maar de uitkomst was vaak onzeker en deze methode bracht dus grote financiële risico’s met zich mee. Na 1640, toen duidelijk was dat het stemrecht uitsluitend bij de eigenaren berustte, verdween deze praktijk dan ook,⁵⁸ al bleef het ‘stembier’ voor de dorpingen als folkloristisch ritueel in gebruik.⁵⁹

Meer duidelijkheid in de problematiek ten aanzien van het stemrecht van huurders en eigenaren, verschaft een belangrijke bundel stukken in het Friese stadhoudelijke archief. Deze hebben betrekking op de verkiezing van de grietman van Wonseradeel in 1623 en de nasleep daarvan het jaar daarop.⁶⁰ Begin november van dat jaar was grietman Sybrant van Osinga overleden. Over zijn opvolging ontstond een felle strijd, want Wonseradeel was met maar liefst 29 welvarende dorpen⁶¹ en 658 stemmende plaatsen niet alleen de grootste, maar ook de ‘profitelickste in ’t Landt’.⁶² De belangrijkste gegadigden voor de vacature waren hopman Schelte van

⁵⁶ LSA, A7b nr. 103, p. 36.

⁵⁷ Guibal, *Democratie*, 89-90.

⁵⁸ Het trakteren op wijn of bier, ‘banquetten ofte maeltijden’ om stemmen te verwerven werd in de ‘pointen reformatoir’ van 1627 verboden (zie p. 166). Van deze hervormingen kwam niets terecht. In 1672 werden zij ‘voor het merendeel’ opnieuw geëntameerd, behalve – ‘vreemd genoeg’ volgens Guibal – die betreffende het overvloedig trakteren in de dorpen; *Democratie*, 118. Dit was uiteraard omdat dit gebruik toen niet meer de functie vervulde als in de jaren vóór 1640. Desalniettemin geeft Huber in zijn *Spiegel* uit 1672 nog kritiek op de drink- en eetfeesten (zie p. 173). Volgens Guibal (*ibidem*, 90) is dit een bewijs dat deze, toen, in 1672, nog voorkwamen. Het een sluit het ander m.i. niet uit, omdat het functionele gebruik na 1640 slechts geleidelijk zal zijn verdwenen. In veel grietenijen in het zuidoosten en zuiden van Friesland waren de meeste boeren vanouds eigenaar-gebruiker. Pas in de late 17de en 18de eeuw vond hier een monopolisering van het stemrecht plaats (zie p. 378 vv.) en bleef het trakteren dus nog lang functioneel.

⁵⁹ Guibal, *Democratie*, 90. Tot de onkosten van het ‘stemmen en maken van een grietman’ in 1678 in Westdongeradeel (de 19-jarige Ernst van Aylva volgde zijn vader op) behoorden bedragen voor brood, wijn, brandewijn, bier, een gemest kalf en een speenvarken (die werden genuttigd in een herberg door de dorpsvolmachten en de bijzitters, in totaal zo’n 50 personen), voor schipvracht van de twee commissarissen van Gedeputeerde Staten en hun verblijf ten huize van de oud-grietman en een vergoeding voor de dorpsrechters. Voor ‘stembier en toeback’ in de dorpen werden relatief kleine bedragen uitgegeven, minder dan aan de wijn die door de heren commissarissen in de schuit werd gedronken. Het trakteren bij een verkiezing had hier toen al geen functie meer voor het verwerven van het grietmansambt, want volgens de grietman was het ‘een constante stijl, ende een old observantie’ dat dergelijke onkosten werden betaald door de ‘ingezetenen’, die dit echter weigerden; GA, AWN, inv.nr. 42.

⁶⁰ TR, SHA, inv.nr. 456. Hierin brieven aan (de secretaris van) de stadhouder en afschriften van processtukken (vnl. getuigenverklaringen van jan. en febr. 1624) die ‘ter ordonnantie van den Hove’ gewaarmerkt zijn door de griffier of een andere functionaris van het Hof.

⁶¹ Officieel waren het 27 dorpen en 2 kloosters (Oegeklooster en Oldeklooster), maar de stemmen van de kloosters telden mee als dorpen.

⁶² TR, SHA, inv.nr. 456; Renicus Atsma aan stadhouder Ernst Casimir, Leeuwarden 11 nov. 1623. Ook in 1788 werd Wonseradeel ‘gehouden voor de vermogendste en voordeeligste der geheele Provincie’; *Tegenwoordige*

Aysma, schoonzoon van de overledene, Tjaard van Aylva ‘de Jonge’, Johan van Herema en raadsheer Frans van Jongema. Er waren sinds 1580 in Wonseradeel al drie Osinga’s als grietman aan het bewind geweest, maar ook de Aylva’s, Herema’s en Jongema’s bewoonden al generaties als dorpsedelen hun fraaie states en hadden er als grietmannen hun antecedenten. Wellicht speelde ook een rol dat Aysma een relatieve buitenstaander was, die als eigenerfde van buiten de grietenij was ingetrouwd in een adellijke familie die vanouds een machtspositie had in Wonseradeel. Er stond dus veel op het spel, profijt en eer, maar ook geld, want er werd gekuipt om het leven en de kosten daarvan – het trakteren in de dorpen⁶³ en het kopen van stemmen – konden voor de kandidaten of de ‘kuipers’ in de duizenden guldens lopen en zouden alleen voor de winnaar rendement opleveren.⁶⁴ Het kuipen werd echter door velen als verwerpelijk beschouwd, bijvoorbeeld door Renicus Atsma, die aan de stadhouder schreef dat in deze verkiezingsstrijd ‘seer onmanierlicken wordt gehandelt ende alderhande scandelicke cuiperijen gebruyckt’.⁶⁵

Het kuipen in Wonseradeel was voor de gegadigden een noodzakelijk kwaad, en dat behoeft enige toelichting. De grietenij was welvarend, maar dat gold niet voor alle dorpen in even sterke mate. Het noorden en noordoosten bestond uit ‘uitmuntenende bouw- en weidlanden’, met de meeste akkerbouw in de ‘lytse bouhoeke’ (Kimsward, Witmarsum, Arum en Pingjum). Het lager gelegen westelijk en zuidwestelijk deel bestond uit minder vruchtbare ‘weid- en hooilanden’.⁶⁶ Wonseradeel telde veel eigenaren-gebruikers (in 1640 33% van de stemmen), meer dan alle andere grietenijen in Westergo. Deze eigenaren-gebruikers waren vooral in het zuidwestelijk deel te vinden, met de dorpen Gaast en Ferwoude als uitschieters. Er kwam in 1640 ook relatief weinig grootgrondbezit voor. Volgens het stemkohier van 1640 waren slechts 116,5 van de 658 stemmen (17,7%) in eigendom van de 51 personen die over de gehele provincie genomen vijf stemmen of meer bezaten. Van deze 116,5 stemmen was bijna tweederde deel bezit van edelen. De grootste eigenaar in Wonseradeel in 1640 was grietman Tjaard van Aylva met 10,5 stemmen, ge-

Staat III, 156. Geen enkele grietenij droeg zoveel bij aan de floreenbelasting (bijna 10% van het totaal); Van Swinderen, *Oorsprong*, 127. Wat betreft aantal stemmen was Weststellingwerf met 797 de grootste grietenij.

63 In Gysbert Japix’ *Friesche Tjerne, æf Een Friesche Brullofts-Praet, Fen Huwz-Man Tjerne-Maet* (Bruiloftskout van landman Tjerne bij het huwelijksfeest van zijn landheer) uit 1640 komt een verwijzing voor naar de kuiperij om het grietmansambt in Wonseradeel in 1623: ‘Dy Dekers yens! allijk is ’t Brulloftjen az ’t kuwppjen, Er’n da uwz Gritman stoar, ho ging it op in suwppjen, In op in Yten Snjeons?’ (‘Verdraaid, het bruiloften is één van aard met kuipen! Lest toen de grietman stierf, hoe ging het op een zuipen en op een schransen soms!’ [soms= zaterdags, H.S.], vert. D.A. Tamminga); Breuker e.a., *Gysbert Japix*, 38-39; Breuker, *It wurk* II, 306, 309-310. Tjerne had als huurboer volgens Breuker geen stemrecht; *ibidem*, 309.

64 Wanneer hij niet in zijn opzet slaagt, zo schrijft Schelte van Aysma op 9 nov. 1623 aan Dirck Dibbets, secretaris van de stadhouder, dan zal hij ‘aparentelijck een groote aantal van duisenden ... moeten verliesen’ en ‘ontsie ick mij groote vergeefse oncosten [doorgehaald: van cuperije, H.S.] aen te wenden ende van argh tot argher te loopen’; TR, SHA inv.nr. 456.

65 TR, SHA, inv.nr. 456; Renicus Atsma aan stadhouder Ernst Casimir, Leeuwarden 11 nov. 1623. Zie over Atsma p. 143 en over zijn mening over het kuipen p. 163-164.

66 *Tegenwoordige Staat* III, 156.

volgd door Pieter van Herema uit Tjerkwerd (9), Regnerus Bruynsma uit Bolsward (7,5), Hessel Huyghis uit Hichtum (7,5), Taco van Camminga uit Arum (6,67) en de ‘papist’ Alef van Aggema uit Witmarsum (6,5). Hun bezit in Wonseradeel, behalve dat van Bruynsma, lag steeds voor ongeveer tweederde deel in hun woonplaatsen. Het onroerend goed van de 51 grootgrondbezitters was vooral te vinden in de dorpen ten noorden van Bolsward (Witmarsum, Arum, Burgwerd en Hichtum) en in Tjerkwerd, direct ten zuiden van die stad. De overige stemmen in de grietenij, dus ongeveer de helft van het totaal, waren in handen van een divers gezelschap van meestal absenteïstische burgers en boeren. In geen enkel dorp, ook niet in de kleinere (er waren zes dorpen met minder dan tien stemmen), had één eigenaar de meerderheid van stemmen.⁶⁷ Wie in aanmerking wou komen voor het grietmanschap van Wonseradeel, moest dus hoe dan ook aankloppen bij honderden eigenaren-gebruikers en bij een eveneens groot aantal meiers van kleinere eigenaren of deze eigenaren zelf.

De strijd om het grietmansambt van Wonseradeel liep zo hoog op, dat de vraag wie er gewonnen had – uiteindelijk zou Aylva het pleit winnen – door raadshier Jongema voor het Hof van Friesland werd gebracht.⁶⁸ Opvallend is, dat in dit proces het stemrecht van de eigenaren, noch dat van de meiers werd betwist. Ook de religieuze gezindheid van de kiezers (Wonseradeel stond bekend om zijn vele rooms-katholieke inwoners⁶⁹) speelde geen enkele rol; dissenters konden ongehinderd stemrecht uitoefenen.⁷⁰ Het ging steeds uitsluitend om de vraag of de ‘ingezetenen’ wel op een vooraf aangekondigde bijeenkomst in de kerk hoofd voor hoofd hadden gestemd en of de stemmen wel waren uitgebracht op grond van eigendom of gebruik (dat werd in het midden gelaten) van een schotschietend huis. Desalniettemin geven deze stukken wel een indruk wie in Wonseradeel het electoraat vormden, zowel bij de verkiezing van een grietmansnominatie als bij die van volmachten ten Landdage.

Op de dag dat de ingezetenen van Hichtum in de kerk bijeen waren om de kerkrekening op te nemen, aldus een van de verklaringen in het dossier, kwamen Tjaard van Aylva en Idzard van Burmania om de ‘Gemeijnste ofte ingesetene’ uit te nodigen een halve ton bier te komen drinken. In de dorpskerk ondertekenden ver-

67 In Hichtum (13 stemmen) had Huyghis met 4,5 meer dan een kwart van de stemmen en in Surich (11 stemmen) Jacob Tjebbes Popta eveneens met 4 stemmen.

68 Zie noot 60.

69 O.m. Kalma, *Classisboek Bolsward-Workum*, 125.

70 Een citaat uit een fragmentarisch bewaard gebleven remonstrantie voor stadhouder en Gedeputeerde Staten (begin en eind ontbreken): ‘Hier benefens is noch te considereeren dat in het jaer 1623 omme den heren Osinga P.M. te keeren hebben de Remonstrant ende Jr. Jan van Heerma mede competitour cum socijs versocht aen U Gen. ende E.M. dat de Papisten solden mogen stemmen, hebben oock diesvolgens de Papisten mede niet allene Volmachten in hare respectieve dorpen gecosen, dan oock selfs Volmachten vande dorpen geweest, ende nae hare believen gecommiteerden gesteldt voor het merendeel papisten’. Atsma schrijft op 6 jan. 1624 aan de stadhouder dat Aylva in alle dorpen op de nominatie was gebracht, behalve in één dorp, ‘dat wt bittere papisten bestaet’. Zie voor beide stukken noot 60.

volgens negentien ingezetenen in aanwezigheid van een notaris een ‘contract van verbintnisse’. Daarbij beloofden zij als ‘ingesetene ende *gebruijckers* van schotschietene plaetsen in den dorpe Kimswart’ en ‘als mannen met eeren’ om Herema, Aylva en Aysma te kiezen. Van de negentien zijn in het stemkohier van 1640 zes als gebruiker en twee als eigenaar te traceren.⁷¹ Deze pachtboeren waren dus vrij om hun stem te geven aan wie zij wilden.

Twintig inwoners van Wons, ‘gemeene Gemeente ende ingesetenen’, verklaarden op diens verzoek Tjaard van Aylva in de derde stem⁷² te zullen brengen in de verkiezing van de nominatie van het grietmansambt. Zeven van hen zijn terug te vinden in het stemkohier van 1640, allen als gebruiker. Zeven andere ‘ingesetene ende schotschietende gemeentsluijden’ van Wons waren ook gestrikt door Aylva en beloofden hem hun stem. Twee waren volgens het kohier gebruiker en één was gebruiker en tevens eigenaar. De gebruikers stond het dus vrij zonder vooroverleg met de eigenaren het stemrecht uit te oefenen. En dan zijn er nog twee verklaringen van Wonserders dat dorpsgenoten, een echtpaar, zich eveneens hadden laten ‘gebruijcken’ door Aylva, maar ‘geen schotschietende personen sijn in Wons’ oftewel ‘geen schotschietende huijsen zijn *bewonende*’ en ook in het verleden niet hadden gestemd.⁷³

Toen de grietmansverkiezing van Wonseradeel ophanden was, had raadshoer Gellius van Hillema zijn meiers in die grietenij (waarschijnlijk waren het er zes⁷⁴) via de secretaris van Bolsward opdracht gegeven om Frans van Jongema en Tjaard van Aylva te nomineren. Daaraan was door alle meiers voldaan, behalve door Baucke Sijercxs Rommerta en zijn vrouw Trijn Rijenxdochter te Pingjum, die ‘ter contrarie’ hadden gehandeld.⁷⁵ Er waren eigenaars in Wonseradeel (er is één geval

71 De verklaring werd op verzoek van Frans van Jongema afgelegd door de predikant en vier andere Kimswerders; van deze vier staat een als eigenaar en staan twee als gebruiker te boek in het kohier van 1640. Verder is er een verklaring van acht andere ingezetenen van Hichtum dat zij op Jongema hebben gestemd; drie van hen zijn als gebruiker terug te vinden in het stemkohier van 1640.

72 Elke stemgerechtigde noemde drie namen. Wie in de meerderheid van dorpen het vaakst als derde genoemd werd (‘in de derde stem gebracht’) genoot de voorkeur en werd in de regel door Gedeputeerde Staten en stadhouder gekozen. Er zijn overigens aanwijzingen dat vóór 1640 (in sommige grietenijen) een andere procedure gevolgd werd.

73 De ene verklaring was van vier ‘ingesetene ende schotschietende van Wons’ waarvan in 1640 twee gebruikers (Jacob Wybes was meier van jr. Adolph van Aggema te Witmarsum) en één eigenaar-gebruiker. De andere was van een zestigjarige inwoner van Wons.

74 In 1640 hadden twee kinderen van Gellius van Hillema (overleden in 1626), Houkje, weduwe Bouricius en Arent, vier stemhebbende plaatsen in Wonseradeel in eigendom, te Burgwerd, Dedgum, Arum en Pingjum. Fockje van Sminia, weduwe van zoon Frederick, had twee plaatsen in eigendom, in Pingjum en Lollum.

75 Aldus de verklaring van Arent van Loon, notaris te Leeuwarden. Mogelijk heeft daarbij een rol gespeeld dat de Rommert(h)a’s vooraanstaande eigenerfden in Pingjum waren, geparenteerd aan meerdere adellijke families, zie o.m. Nieuwland, ‘Kertiersteat’, 71 (nr. 5038). Overigens verwijst Algra naar een stuk in deze omslag – dat door ons niet kon worden gevonden – waarbij een stem van Rintie Claessen door Frans van Jongema ongeldig wordt geacht omdat Rintie ‘tegen wille ende buyten belastinge van zijn landtheeren ... zijn stemme [heeft] gegeven’. Algra concludeert hieruit ‘dat de meier slechts alieno iure gerechtigd is aan de stemming voor de grietman deel te nemen’ en dat meiers dus slechts als lasthebbers van de eigenaars mochten stemmen; Algra, *Ein*, 149. Uit het feit dat de meier *niet* aan deze wens gehoor gaf kan o.i. evengoed worden afgeleid dat hij de facto

bekend) die uit de kuiperij om het grietmansambt kennelijk tot de ervaring waren gekomen dat het stemrecht te waardevol was om aan de meier over te laten, maar ook dat het moeilijk was om de meier in stemrechtzaken naar hun pijpen te laten dansen. In huurcontracten van vóór 1640 werden, voor zover we kunnen nagaan, nooit bepalingen opgenomen omtrent het stemrecht.⁷⁶ In het dorp Pingjum werd echter in februari 1624 voor drie jaar een huis met landerijen verhuurd aan de zittende huurders, onder de bepaling dat de verhuurders gedurende de pachtperiode ‘de stemminge van dese plaets aen hen behouden, sonder dat den huurder tot hun preüditie enige stemmen sal moghen geven’. Wanneer het vanzelf had gesproken dat het stemrecht uitsluitend voorbehouden was aan de eigenaars, was deze expliciete en uitzonderlijke bepaling in het huurcontract overbodig geweest.⁷⁷

Dat de eigenaar bepaalde op wie er gestemd werd en niet de meier, was ook in 1638 nog geen vanzelfsprekende zaak. In dat jaar liet de edelman Pieter van Walta zijn meiers in zowel Oostergo als Westergo weten dat zij zich in het ‘nomineren ende stemmen’ van volmachten moesten ‘reguleren ende refermeren’ aan zijn neef Tjaard van Walta, ‘sonder tegens sijn wille haer te laten gebruijcken, maer in alles te doen nae sijn wille ende welgevallen’. Wanneer zij dit niet deden, zouden zij ‘verfallen in mijn ongunste’.⁷⁸ Gezien de sterke positie van pachters ten opzichte van hun landheren is het de vraag of deze boterzachte sanctie voldoende was om de meiers te laten gehoorzamen. Duidelijk is dat een eigenaar als Walta voor de uitoefening van het stemrecht in feite afhankelijk was van de welwillendheid van zijn meiers en dat zij onder druk moesten worden gezet om hun stem af te staan.

Een meier kon het met behulp van zijn landheer zelfs tot volmacht ten Landdage schoppen. Zo kwam Ernst Casimir tijdens de vergadering van Gedeputeerde Staten over de toelating van volmachten tot de Landdag (de ‘visitatie van de procuraties’)

gewend was om te stemmen zoals hem goeddacht, en dat ook nu deed. Voor Jongema stond veel op het spel en in deze spannende verkiezingsstrijd zal hij alles uit de kast hebben gehaald om zijn doel te kunnen bereiken, ook het recht dat hij wellicht de jure kon opeisen.

⁷⁶ In een veertiental door ons geraadpleegde huurcontracten van het einde van de zestiende eeuw tot 1638 komt geen enkele keer een bepaling betreffende het stemrecht voor; TR, SCH, inv.nrs. 645, 934, 1096, 2945; SMI, inv.nrs. 382, 821, 1151, 1776; LIA, inv.nr. 665; AYL, inv.nrs. 7, 10; EVC, inv.nrs. 1614, 2246, 2986.

⁷⁷ TR, SHA, inv.nr. 456 (6 febr. 1624). Eigenaren van deze ‘huisinge met vier ende tuintich pondematen soe saed maed als flenlant’ waren de echtelieden Focke Jensma en Tiets Rienxdochter. Wellicht heeft een rol gespeeld dat de eigenaars eveneens te Pingjum woonden (en dus deel uitmaakten van de dorpsgemeenschap) en de plaats voor slechts betrekkelijk korte tijd verhuurden. De eigenaars konden het stemrecht wellicht gemakkelijk opeisen omdat zij het (schotschietende) huis in eigendom hadden (meestal was dat eigendom van de meier) en de plaats voor slechts betrekkelijk korte tijd verhuurden zonder recht van melioratie (vergoeding aan de huurder van eventuele verbeteringen aan het huis).

⁷⁸ TR, EVC inv.nr. 2669. Tjaard van Walta gaf op zijn beurt aan Pieters meiers last ‘haer in alle manieren int stuck van stemmen tot volmachten op de aenstaende landtsdach conform te maecken met de heren Glins op Dronrijp, ende sijn directie ende ordre daerinne in alle manieren te volgen’. Tjaard van Walta had in 1640 slechts twee stemmen (in Leeuwarderadeel en Baarderadeel). Pieter was aanzienlijk meer gegoed, met 23 stemmen in zes grietenijen, waaronder 4½ in Glins’ grietenij Menaldumadeel. Glins volgde hier dus niet de gebruikelijke strategie om de meiers voor zijn kandidatuur te mobiliseren, maar kupte reeds op de ‘nieuwe’ wijze om de stemmen bij de eigenaren.

van 1621 ter ore dat Remmert Reitzes, eigenerfde volmacht voor Dantumadeel, ‘dependeert van Dauwe Alua, also hi eene sate landes van Dauwe Alua in huire heeft’.⁷⁹

Voor het dorp Dronrijp in Menaldumadeel zijn de stemceduls (processen-verbaal van de stemming) over de jaren 1624, 1630, 1637, 1638 en 1639 bewaard gebleven.⁸⁰ Duidelijk is dat in dit grote dorp van (in 1640) 56 stemmen waar weinig eigenaren-gebruikers voorkwamen, in vrijwel alle gevallen de meiers de stem uitbrachten. Wanneer dit een enkele keer niet het geval was, werd dat aangegeven, bijvoorbeeld ‘Geert Gerbens p[ro] Jr. Douwe Ockinga’ of voor de ‘eijgen plaets’ (1630). Kenmerkend voor de nog steeds onduidelijke rolverdeling tussen eigenaars en pachters was dat soms een eigenaar voor zijn pachter stemde.⁸¹

Bij de volmachtenverkiezing in maart 1638 in Beetgum hield Georg Frederik thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg, een officier die aldaar op Martenastate woonde en grote waarde hechtte aan het stemrecht,⁸² zijn meiers goed in het gareel. Volgens het ‘stemsedell van die gemeente ende schotschietende personen’ in Beetgum (dat in het kohier van 1640 20 stemmen telde) stemde Schwartzenberg niet alleen ‘voor sijn bewoonde plaets’, maar ook ‘noch voor Jochem Johannes sate’, voor ‘Jan Sijdses sate’ en op dezelfde wijze voor nog vijf andere meiers, zodat hij in totaal acht stemmen uitbracht. Het betrof hier sates die hij en zijn moeder in eigendom hadden.⁸³ Er stemden nog vier anderen in Beetgum, op dezelfde kandidaten als Schwartzenberg.

Voor de grietenij Utingeradeel beschikken we voor de grietmansverkiezing van 1619 over de stemceduls van de verkiezingen door de ‘gemeente’, de ‘gemene gemeente luijden’ of de ‘gemene dorps ingesetenen’ in de zes dorpen. Hoewel in geen enkele grietenij in Zevenwouden het aantal eigenaren-gebruikers zo laag was als in deze grietenij (in 1640 14%, zie tabel 3), werd duidelijk alleen gestemd door de gebruikers, van wie velen nog terug te vinden zijn in het stemkohier van 1640.⁸⁴

79 TR, SHA inv.nr. 69-26; vgl. p. 116. Douwe van Aylva was grietman van Westdongeradeel; zijn achterneef Tjaert van Aylva van Dantumadeel, de grietenij van Remmert. In 1640 hadden de ‘kinderen en erfgenamen’ van Douwe van Aylva, overleden in 1638, elf stemmen in bezit, waarvan drie in Dantumadeel. Remmert werd in 1621 inderdaad volmacht ten Landdage voor Dantumadeel.

80 TR, EVC, inv.nr. 2655. Helaas dateert het stemkohier van Menaldumadeel niet uit 1640, maar uit 1655, waardoor moeilijker een vergelijking valt te maken.

81 In 1637, toen veel minder kiezers kwamen opdagen dan in voorgaande jaren, zag de stemlijst er als volgt uit: ‘Jr. Laes van Glins stemdt Jr. Douwe van Ockinga ende Johaen Wybrens’, ‘Jr. Douwe van Ockinga stemdt ...’, ‘Jr. Douwe van Ockinga voor Isbrandt Wouters sijn meijer stemdt ...’, ‘Jr. Sixtus v. Groustins stemdt ...’, ‘Jr. Sixtus v. Groustins voor Johan Hantses sijn meijer stemdt ...’, ‘Sijbren Claesz stemdt ...’, ‘Jan Claesz stemdt ...’, ‘Tziets Wijtses p[ro] Jr. Douwe van Ockinga haer lantheere stemdt ...’, ‘Johaen Wijbrens stemdt ...’, ‘Hein Jouckes stemdt ...’, ‘Hector Gerlaci stemdt ...’, ‘Hessel Gerrijts stemdt ...’, ‘Siurdt Mintses stemdt deur Mintse sijn soone’. Ook in 1639: ‘Jr. Laes v. Glins voor Sibren Claesz. stemdt op ...’, ‘Jell Jeckes voor d’heer Coenders stemdt op ...’.

82 Vgl. Spanninga, ‘De regeringsform’, 121.

83 Volgens het stemkohier had Schwartzenberg drie stemmen in Beetgum en zijn moeder Doedt van Holdinga, weduwe van Georg Wolfgang thoe Schwartzenberg zes.

84 TR, SHA, inv.nr. 456; vgl. Spanninga, ‘Kapitaal en fortuin’, 21.

Een aanwijzing, dat de verkiezingen vóór 1640 gedomineerd werden door de gebruikers, geven ook de procuraties die de dorpsvolmachten verstrekten aan de twee volmachten ten Landdage voor de grietenij. De dorpsvolmachten hadden in de kerken in hun dorpen deelgenomen aan de stemming en waren door hun medestemmers aangewezen om de uitslag van hun dorp over te brengen naar de hoofdplaats van de grietenij, waar de ‘generale stemminge’ voor de twee grietenijvolmachten plaats zou vinden. In de procuratie van de grietenij – hieronder komen we er uitgebreider op terug – noemden zij zich ‘gecommitteerde van de respective dorpen’, maar soms ook ‘gecommitteerde van de respective dorpen ... schotschietende huijsen ende ploeghgangen *becledende*’ of ‘gemene ingesetenen ... *gebruijkende* schotschietende huijsen’ (Westdongeradeel en Smalingerland in 1627). Om na te gaan hoeveel pachtboeren er onder deze dorpsvolmachten waren, zijn we voor de dorpsvolmachten, genoemd in de procuraties van het jaar 1637 – die redelijk compleet bewaard gebleven zijn –, nagegaan in welke hoedanigheid zij voorkomen in de stemkohieren van 1640. Aangenomen mag worden dat tussen 1637 en 1640 in grondgebruik en -eigendom zo weinig mutaties hebben plaatsgevonden, dat een significant beeld kan worden verkregen. Het resultaat van dit onderzoek is samengevat in tabel 4.

Tabel 4 Dorpsvolmachten in 1637, genoemd in de stemkohieren van 1640

	vol- machten	volmachten op het stemkohier van 1640				onbe- kend
		% <i>eigenaar</i>	% <i>eig.-gebr.</i>	% <i>gebruiker</i>	% <i>totaal</i>	
Oostergo	104	5,6	26,8	67,6	100	33
Westergo	69	12,2	36,7	51,0	100	20
Zevenwouden	100	28,1	45,3	26,6	100	36
Totaal	273	15,2	35,9	48,9	100	89

Voor Oostergo ontbreken de procuraties van Westdongeradeel, Dantumadeel en Idaerderadeel, voor Westergo van Hemelumer Oldeferd en voor Zevenwouden van Gaasterland en Haskerland.

Bron: TR, ASF, inv.nr. 2552; *Stem-cobieren*.

Van elk van de drie plattelandskwartieren kon ongeveer tweederde deel van de dorpsvolmachten in de stemkohieren teruggevonden worden. Van deze dorpsvolmachten was maar liefst de helft pachtboer, in Oostergo tweederde deel, in Westergo de helft en in Zevenwouden ruim een kwart. Voor de eigenaren-gebruikers zijn de verschillen minder groot. Ze kwamen eveneens het meest voor onder de dorpsvolmachten van Zevenwouden en het minst onder die in Oostergo. De eigenaren, die zelf geen boer waren, vormden in alle drie kwartieren een minderheid, met de kleinste minderheid in Oostergo en de grootste in Zevenwouden. Vergelijken we deze gegevens met die in tabel 3 hiervoor, dan blijkt dat de pachtboeren in Ooster-

go veel vaker dorpsvolmacht waren dan in Westergo, aangezien in beide kwartieren ongeveer driekwart van de stemdragende plaatsen verpacht waren. In Zevenwouden daarentegen waren de meeste eigenaren-gebruikers en het minste grootgrondbezit, maar in verhouding traden daar de zelfstandige boeren minder als dorpsvolmachten op dan in Oostergo en Westergo en hadden de eigenaren in dit opzicht relatief een grotere vinger in de pap.

Een andere aanwijzing dat de boeren inderdaad het stemrecht uitoefenden, leveren de stemkohieren van 1640 op. In dat jaar kwam het stemrecht definitief aan de grondeigenaars, maar voor degenen die het kohier moesten opstellen, was dat wel even wennen. Zo had de grietman van Baarderadeel, toen hij in 1640 het stemkohier van zijn grietenij moest laten opmaken, nog niet helemaal begrepen wat nu precies de bedoeling was. In zijn ijver – en tot genoegen van latere onderzoekers⁸⁵ – liet hij de religieuze gezindheid noteren. Niet van de eigenaren, wat gezien de nieuwe regelgeving het meest relevant zou zijn,⁸⁶ maar van de gebruikers, ongetwijfeld omdat hij eraan gewend was dat zij het stemrecht hadden. Ook de dorpsrechter van Zwaagwesteinde in Dantumadeel was niet goed op de hoogte en beperkte zich om dezelfde reden tot een opsomming van de gebruikers in zijn dorp zonder de eigenaren te noemen.

Ten slotte kan worden aangenomen dat wanneer ook vóór 1640 de grondeigenaren zowel de jure als de facto het stemrecht in handen hadden gehad, de monopolisering van het stemrecht al veel eerder begonnen zou zijn.⁸⁷ Pas na 1640 begonnen grietmannen en hun naaste familieleden namelijk met de systematische aankoop van stemhebbende boerderijen en hornlegers (de boerenerven, waaraan sinds 1640 het stemrecht was gekoppeld) in de kleinste dorpen, om aldus met de minste kosten de meerderheid van stemmen in de meerderheid van dorpen binnen hun grietenij te verwerven. Ook vóór 1640 was er in de grietenijen al sprake van een sterke concurrentieslag om grietmansambten en de volmachtschappen, maar toen werden, zoals we gezien hebben, vooral andere middelen aangewend om het doel te bereiken.

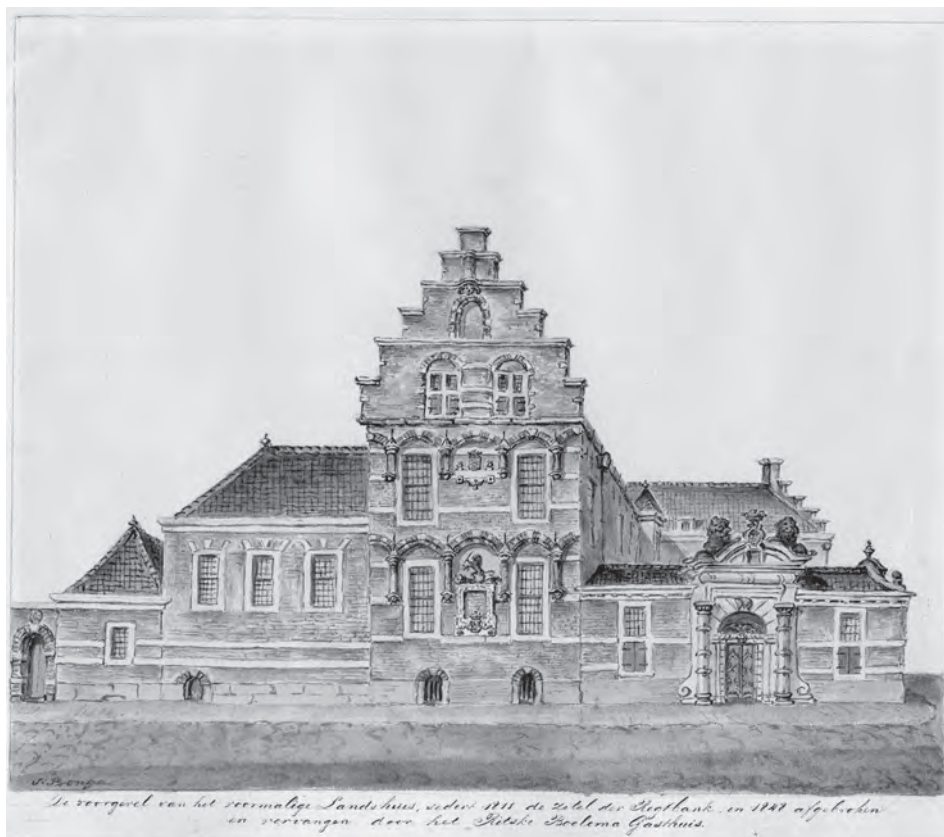
Nadat in de dorpen verkiezingen hadden plaatsgevonden – we pakken hier de draad van ons verhaal weer op – werden de stemceduls (de uitslagen van de stemmingen in de dorpen) door de dorpsvolmachten, die daartoe als ‘kiesmannen’ door hun dorp waren aangewezen, overgebracht naar de hoofdplaats van de grietenij.⁸⁸

85 Oldenhof, ‘In een grensgebied’ en de in noot 151 genoemde literatuur.

86 Katholieke eigenaren hadden geen stemrecht en konden hun niet-katholieke meiers niet voor zich laten stemmen; katholieke meiers mochten voor niet-katholieke eigenaars geen stem uitbrengen; *CHB V*, 452 (art. VII).

87 Zie over de oligarchisering na 1640: p. 378 vv.

88 Het is daarbij overigens de vraag of de dorpsvolmachten optraden als ‘kiesmannen’, die alleen maar de uitslag van de stemming in hun dorpen overbrachten (dat was na omstreeks 1630 uitsluitend het geval) of dat zij gekozen werden met een *carte blanche* om op de ‘generale vergadering’ zelf kandidaten te kiezen, waarbij dus sprake was van een getrapte verkiezing. Zie hiervoor Guibal, *Democratie*, 78 noot 3; Postma, *It Fryske doarp*, 28-30; Postma, ‘Oer de doarpsfolmachten’, 16-17 en Algra, *Ein*, 150. In 1627 verklaren zowel een aantal ‘ingezetenen’ als enkele dorpsvolmachten van Kollumerland ‘noit van Hr. Ridske van Eisinga enige giften ofte gaven genoten t’hebben ...

Afb. 3 Het in 1849 afgebroken Landschapshuis, waar de Friese Landdag bijeenkwam, naast de Kanselarij aan de Tweebaksmarkt te Leeuwarden. De poort bleef bewaard (zie afb. 4). In de gevel de gedenksteen voor de vrede van Munster, nu in de Grote Kerk te Leeuwarden.

Daar werd vergaderd in de recht- of weerkamer (waar het grietenijgerecht werd gehouden), de kerk of een herberg. De uitslag in de meerderheid van dorpen bepaalde de verkiezing. Daarbij speelde de grootte van het dorp geen rol, hoewel de dorpen qua aantal stemmen nogal uiteen konden lopen.⁸⁹ Vervolgens verstrekten de dorpsvolmachten aan de twee gekozen grietenijvolmachten, een edelman en eigenerfde, een procuratie of geloofsbrief voor de Landdag.

voor d'stemminge vant Grietmansampt', TR, SHA, inv.nr. 456.

⁸⁹ Friesland telde 344 'stemhebbende' dorpen. De grootste grietenij was Wonseradeel met 29 dorpen (of eigenlijk 27 dorpen en twee kloosters of kloosterbuurten), de kleinste, Engwirden, telde vier dorpen. Gemiddeld telde een dorp ongeveer 30 stemmen, maar er waren 35 dorpen met minder dan tien stemmen – de vijf kleinste dorpen hadden er elk slechts vijf – en twintig met zestig stemmen of meer. De verschillen tussen de dorpen qua aantal stemmen waren aanzienlijk; in Wonseradeel bv. waren er zes dorpen met minder dan tien stemmen en vijf dorpen met meer dan veertig stemmen (zie tabel 2).

Vóór 1640 hadden de procuraties geen vaste, voorgeschreven vorm, maar volgden zij wel een bepaald stramien. Voor de Landdag van 1637 beschikken we over de procuraties van 26 van de 30 grietenijen (en die van de elf steden).⁹⁰ In deze procuraties verklaarden de ‘gemene’ of ‘gecommitteerde’ volmachten van de dorpen van de grietenij, die optraden ‘uijt de naem ende van wegen de ingesetenen aldaer’, die in de kerk, een herberg of de weerkamer in de hoofdplaats van de grietenij vergaderd waren, dat zij deze en gene ‘bij meeste stemmen geautoriseert, genomineert ende gecommitteert’, ‘geconstitueert ende volmachtich gemaect’ of ‘wettelijcken geeligeert, gestemt ende gecoren’ hadden tot volmachten ten Landdage. Daartoe hadden zij doorgaans de stemceduls van de verkiezingen in de dorpen (gehouden van 8 tot 17 april) meegebracht, die eveneens in Leeuwarden aan Gedeputeerde Staten moesten worden vertoond.

Meestal werd in de procuratie gesteld dat de twee grietenijvolmachten op de Landdag moesten resolveren ‘als bij gemeene ofte meeste stemmen bevonden sal worden’. En altijd kregen zij de bevoegdheid om zonder opdracht of instructie hun stemmen op de Landdag uit te brengen. De dorpsvolmachten van Leeuwarderadeel bijvoorbeeld gaven ‘onse gecommitteerde tot sulcx alles volcomen last, ende nemen aen alle ’t gene bij d’voorschreven onse gecommitteerde in voorschreven saecken gedaen, gehandelt ende beslooten sal werden, voor goet, ende van waerden te holden, ende d’voorschreven onse gecommitteerde daer aff te indemneren onder verbandt onser goederen’. Die van Wymbritseradeel beloofden ‘van weerden, goet ende vast te approberen ende nae te gaen alles wes bij haer luijden daerinne te samen ofte elcx besonder gedaen ende gelaeten sal worden, sonder enigen ruchsprake ofte restrictie’. Vaak werd expliciet vermeld dat bij absentie van een van beide volmachten de ander ‘in solidum’ oftewel voor het geheel mocht stemmen en dat zij de bevoegdheid hadden zich te laten substitueren. Bijna altijd werd een passage als deze ten overvloede gevolgd door de – vaak verhaspelde – formule dat een en ander was ‘cum potestate substituendi et clausulis relevationis ratihibitionis en indemnitates in ampliori forma’ (Doniawerstal) of ‘metten clausulen van substitutie ratihabitie⁹¹ et indemnitis soo dat nae stijle van recht in communi en ampliori forma toebehoort’ (Engwirden).

Voorzien van een procuratie vertrokken de volmachten op de dag die in de beschrijvingsbrief was genoemd naar Leeuwarden en namen daar hun intrek in een herberg. De dag daarop gaven zij acte de présence op het Landschapshuis. Daar werden hun geloofsbrieven gecontroleerd door Gedeputeerde Staten en legden zij in handen van de voorzitter van het Mindergetal de eed als volmacht af. Die eed

⁹⁰ TR, GBF inv.nr. 2552; de procuraties van Westdongeradeel, Dantumadeel, Idaarderadeel en Gaasterland ontbreken. Die van Opsterland is gedateerd 8 april, de overige 12 tot 15 (16 was een zondag) en 17 april. De verkiezingen werden dus nog niet op één bepaalde dag gehouden. De procuraties in TR, GBF inv.nr. 2551 (over de jaren 1617-1619, 1621, 1622, 1625, 1627 1628 en 1631) wijken inhoudelijk niet af van die uit 1637.

⁹¹ Ratihabitie: bevestiging achteraf.

Afb. 4 Toegangspoort tot het Landschapshuis, in 1620 vervaardigd door de Leeuwarder bouwmeester Jacob Dionysius. Na de afbraak van het Landschapshuis is de poort overgebracht naar Cornjum.

hield in dat zij de ‘tegenwoordige oorloge tegens den Coninck van Hispangien’ voor ‘oprecht, Christelijck ende Goddelijck’ hielden. Ze zwoeren de koning en zijn handlangers naar hun beste vermogen te zullen helpen weerstaan, ter bescherming van de ‘waere christelijke Gereformeerde religie’, de vrijheid van de ‘Geunieerde Provincien’ in het algemeen en die van ‘ons Vaderlandt’ in het bijzonder. Ten slotte beloofden zij de eer van God, de Unie van Utrecht en de privileges van zowel de gezamenlijke provincies als die van Friesland tegen ‘een iegelijcken te handthouden ende beschermen’.⁹²

⁹² Eed voor de heren volmachten, 4 maart 1628; TR, GBF inv.nr. 2610, f. 1. Dit ‘Eedtboek’, aangelegd in 1627, geeft niet de indruk dat de eed – die mogelijk slechts één maal hoefde te worden afgelegd – altijd van alle volmachten werd gevegd: in 1628 werd het formulier door slechts elf volmachten getekend, in 1629 door zes, in

Grietmannen op de Landdag

Tot de ‘privilegien, loffelijke gewoonten en goede costumen’ van Friesland die al in de landsheerlijke tijd golden, behoorde ook de bepaling dat niemand twee ambten mocht bedienen.⁹³ Na de Opstand, in 1584, werd dit verbod door de Staten van Friesland herhaald.⁹⁴ Men was van mening dat door het niet handhaven van deze maatregel de herwonnen vrijheid verloren kon gaan en dreigde te onttaarden in een oligarchie. Ook de Friese rechtsgeleerde Ulricus Huber (1636-1694) was van mening dat in een democratisch staatsbestel ambten tijdelijk dienen te zijn en niemand tegelijk meerdere ambten mag bekleden.⁹⁵ Nu was er één categorie van ambtsdragers voor wie deze bepaling niet leek te gelden, en dat waren de grietmannen. Vaak bekleedden zij voor hun grietenij het ambt van volmacht ten Landdag. Daar, op de Landdag, deelden zij in toenemende mate de lakens en vooral de profijtelijke ambten uit, bij voorkeur aan elkaar. Reeds bij het begin van de Opstand wisten enige grietmannen zich toegang tot dit gremium te verschaffen en daarna werden het er steeds meer. Waren er in 1581 nog maar vijf grietmannen op de Landdag, in 1582 waren er zeven, in 1584 tien, in 1592 tien en in 1606 was hun aantal al opgelopen tot achttien. Daarna nam het nog meer toe: eenentwintig in 1615, twintig in 1623, en maar liefst zesentwintig van de dertig in 1632.⁹⁶ Duidelijk is dat het in het begin van de zeventiende eeuw steeds vanzelfsprekender werd dat de grietman zijn grietenij op de Landdag vertegenwoordigde en dat hij die positie steeds gemakkelijker wist te verwerven. Naarmate de grietmannen op de Landdag een steeds belangrijker rol gingen spelen, nam ook hun invloed in het college van Gedeputeerde Staten toe. In de eerste jaren na het begin van de Opstand traden zij nog zelden op als Gedeputeerde (het belangrijkste ambt dat op de Landdag vergeven werd), maar omstreeks 1600 was het niet ongevoond dat de helft van de Gedeputeerden van de plattelandskwartieren uit grietmannen bestond.⁹⁷

In de tijd van de Saksers en de Habsburgers waren de grietmannen, die in hun grietenijen het overheidsgezag vertegenwoordigden, afhankelijk geweest van de stadhouder en het Hof, die hen uit naam van de landsheer naar believen konden

1630 door twee, in 1635 en 1636 door negen en in 1637 door drie. Zie ook noot 31.

93 Dit was een bepaling in het akkoord van Karel V met de Friezen; Theissen, *Centraal gezag*, 106; *CHB* II, 147. Het door de landsheer niet naleven van het verbod op ambtencumulatie was één van de voornaamste punten in de strijd van de Friese Staten met het centraal gezag; Woltjer, *Friesland in hervormingstijd*, 14-42. Toen in 1580 aan de orde kwam op welke voorwaarden Anjou als landsheer zou (kunnen) worden aangenomen, werden onder meer de bepalingen uit 1524 overgenomen, inclusief het verbod betreffende het bedienen van twee ambten; *CHB* IV, 185-186 (art. XX).

94 *CHB* IV, 463-467 (art. XV); zie tevens noot 110.

95 Veen, *Recht en nut*, 315.

96 Naamlijsten van volmachten ten Landdage (die voor de eerste jaren na de Opstand niet volledig zijn) en grietmannen: Engels, *Volmachten*; internetsite geraadpleegd 10 mei 2011.

97 Bij de telling van het aantal grietmannen onder de volmachten ten Landdage en onder de Gedeputeerden zijn de oud-grietmannen, die hun ambt in veel gevallen hadden overgedragen aan een zoon, niet meegeteld.

aanstellen en ontslaan.⁹⁸ Na de Opstand onderging hun positie zoals we gezien hebben een drastische wijziging: voortaan werden zij, uit een door de ‘ingezetenen’ gekozen voordracht van drie personen, benoemd door de zes leden van Gedeputeerde Staten uit de plattelandskwartieren en de stadhouder die in dezen de zevende stem uitbracht. Over een bepaalde ambtstermijn werd niet gesproken, zodat de grietmannen voor het leven werden aangesteld en in hun grietenijen een vrijwel on-aantastbare positie verwierven. Niet alleen de grietmannen waren belangrijker geworden, ook de Landdag had met de Opstand sterk aan gewicht gewonnen, vooral omdat daar nu de belangrijke en lucratieve ambten vergeven werden, met nota bene het ambt van Gedeputeerde als hoofdprijs. Geen wonder dat grietmannen doorgaans alles in het werk stelden om elk jaar voor hun grietenij gekozen te worden tot volmacht ten Landdage, waarvoor zij in eerste instantie afhankelijk waren van dezelfde ‘ingezetenen’ die hen ook als grietman op het kussen hadden geholpen. Daarbij hadden zij te kampen met een sterke onderlinge concurrentie. Eind zestiende, begin zeventiende eeuw was namelijk in de grietenijen van Westergo en noordelijk Oostergo vaak niet één familie dominant, maar waren er tal van dorps-edelen, die qua welstand niet veel voor elkaar onderdeden en in beginsel allen in aanmerking konden komen – mits zij niet rooms-katholiek waren – voor zowel het grietmansambt als het volmachtschap. Het bekleden van deze eervolle combinatie van functies was dus niet alleen een kwestie van profijt, maar ook een middel om zich te onderscheiden van en te verheffen boven andere voorname ‘ingezetenen’. Daarbij speelde niet alleen de persoonlijke reputatie van de zittende grietman een rol, maar ook de eer van zijn familie, want die bracht met zich dat deze positie aan de volgende generatie diende te worden overgedragen.⁹⁹

Veel tijdgenoten, vooral zij die zowel de nieuw verworven vrijheid als de overheersende positie van de gereformeerde religie hoog in het vaandel hadden staan, hadden drommels goed in de gaten dat de aanwezigheid van grietmannen op de Landdag grote gevaren met zich meebracht voor de vrijheid en hebben er herhaaldelijk tegen geprotesteerd. Een goede indruk van deze protesten geven twee memories, die beide omstreeks 1600 door anonieme auteurs werden opgesteld. De eerste verhandeling, waarvan niet duidelijk is door wie en bij wie het is ingediend en die allesbehalve uitblinkt in helderheid en compositie, zal geschreven zijn tussen 1598 en 1601.¹⁰⁰ Volgens de auteur is het belangrijkste fundament van de ‘loflijkke

98 Zie over de positie van de grietmannen onder de hertogen van Saksen en Karel V: Theissen, *Centraal gezag*, 62-65, 181-194. Hoewel het wel voor de hand lijkt te liggen dat in de landsheerlijke tijd geen grietmannen op de Landdagen verschenen en er in elk geval geen prominente rol speelden, blijkt dat in de praktijk wel het geval te zijn; sommigen behartigden de belangen van de landsheer, anderen verzetten zich tegen het centraal gezag; Woltjer, *Friesland in hervormingstijd*, 47-50 en Van Buijtenen, *Idaarderadeel*, 56-57.

99 Die overdracht gebeurde niet zelden reeds tijdens het leven van de zittende grietman, omdat hij dan zijn invloed nog bij leven kon aanwenden en zelf zorg kon dragen voor de zo eervolle continuïteit binnen de familie.

100 Guibal, *Democratie*, 89. TR, EVC inv.nr. 5591-84 (in de bundel ‘Algemeene & authenticque stukken ... van 1518 tot 1706’, volgens de inventaris nr. 5590; niet nader gespecificeerd in bijlage 1 of 2). Een vrijwel identieke

vrijheijdt’, een vrije, onbedorven Statenvergadering. Vrij, dat wil zeggen dat de ingezetenen ‘met openbaere klocllippenge nae olde loflijkce gebruijck’ en ‘volkome ne convocatie’ vergaderen om ‘met volkome nne vrijen wille’ edelen en eigenerfden te kiezen, die op de Landdag het algemeen belang dienen, zonder vrees of schroom voor iemand en zonder eigenbaat te zoeken of door passie verblind te zijn. Ter handhaving van deze vrijheid dient ‘onderkruijpinge van ambitieuse geesten’ geweerd te worden en het kiezen van volmachten, zowel in de dorpen als in de grietenijen, te geschieden zonder ‘sinistre practijken, om den eenen ut, den anderen in te dringen’. Maar helaas, de praktijk is anders, en dat is te wijten aan de omstandigheid dat grietmannen worden toegelaten als volmachten ten Landdage. In de landsheerlijke tijd gebeurde dit nog niet, omdat ‘sij in gracie van den prins wesende, apparentlijk niet en solden begeeren te spreecken tegens den selwen hoogheijt ende profijt (de Staten waren immers geen organen van het landsheerlijk bestuur – stadhouder, Hof en ambtenaren als de grietmannen – maar van verweer tegen het landsheerlijk gezag). Pas in de tijd van de ‘Spaense regeringe’ zijn zij voor het eerst op de Landdag verschenen.¹⁰¹ Stadhouder De Robles (1573-1576) zou de grietmannen (die in hun hoedanigheid van landsheerlijke ambtenaren als betrouwbare pionnen gebruikt konden worden) hebben ‘ingedrongen’ teneinde de ‘vrijheijdt van die staeten te verminderen’.¹⁰² Dat zij na de Opstand konden blijven zitten, was aan een bijzondere omstandigheid te wijten. Doordat de vijand vanuit Steenwijk en Groningen het platteland tiranniseerde en brandschatte, waren de edelen en eigenerfden niet in staat op de Landdagen te komen, maar de grietmannen, die met de hunden in de vaste steden verblijf hielden, wel.

Sindsdien (na de verovering van Steenwijk en Groningen in 1592 en 1594) zijn de grietmannen gebleven en nu worden zij ‘in soo stercken getal toegelaten’, dat zij het ‘principale Corpus van die vergaderinge van die Staten formeren ende dat die resolutien tenemael an haere beliewen hangen’. In de landsheerlijke tijd konden zij hun autoriteit niet misbruiken, want zij waren aan ‘straffe en iustitie’ onderworpen, maar nu hoeven zij niemand boven zich te vrezen en zijn Gedeputeerde Staten, het Hof en de rekenmeesters van hen afhankelijk, ‘als hebbende op de landsdaegen die macht van kiezen ende afsetten’. Hun aanwezigheid op de Landdagen is nu ook veel schadelijker en gevaarlijker, omdat zij hun eigen belang laten prevaleren boven

versie in TR, SHA, inv.nr. 367 en een kladversie in TR, SHA, inv.nr. 366.

101 Zie evenwel Woltjer, *Friesland in hervormingstijd*, 49-50.

102 In de doleanties, die in juli 1576 door Gedeputeerde Staten aan stadhouder De Robles werden voorgelegd, werd reeds verzocht te verbieden dat grietmannen of hun substituten, grietijsecretarissen ‘ende andere officiers’ als volmachten van grietenijen of dorpen ten Landdage compareerden. In de apostille werden zij met een kluitje in het riet gestuurd. In hun repliek herhaalden de Gedeputeerden hun verzoek, maar voegden daaraan toe dat zij wel konden accepteren dat genoemde ambtenaren ‘voor hun prive’ op de Landdag verschenen, zoals naar ouder gewoonte alleen aan prelaten, edelen en eigenerfden was toegestaan, mits zij ‘geerft in den lande’ waren. De stadhouder dupliceerde daarop dat hij niet wist, hoe grietmannen kon worden verboden om door de ingezetenen naar de Landdagen te worden afgevaardigd, *CHB* III, 1060 en 1064; vgl Guibal, *Democratie*, 104 noot 5.

het algemeen belang. Dat is des te zorgelijker omdat op de Landdagen voornamelijk besluiten moeten worden genomen betreffende de ‘grootte contributie tot bescherming des vaderlands’, die dan ook ‘meest door haer ofte haere creatueren handen passeeren’, met alle kwalijke gevolgen van dien. Zij misbruiken hun autoriteit tot eigenbaat, kiezen in eervolle en profijtelijke ambten alleen degenen die tot hun ‘rotten’ behoren, zorgen voor ellenlange landdagen en jagen daarbij de ingezetenen op hoge kosten, spreken meer van hun ‘negotiatien’ dan over het algemeen belang en stellen zich boven justitie door de rechtsmacht van de raadsheren van het Hof middels een instructie te besnoeien.¹⁰³ Kortom, de ‘aensienlijkste ende treffelijkxste personen’ worden buitengesloten, ambitie en eigenbaat voeren de boventoon, en niet de bevordering van het algemeen belang.

De sleutel tot de macht van de grietmannen is de jaarlijkse verkiezing voor de volmachten in de dorpen en grietenijen. Doordat zij over deze verkiezingen ‘presideren’ en de ‘geheele directien daer af hebben’ (aan de grietmannen was immers de beschrijvingsbrief voor de Landdag gericht en zij moesten de stemgerechtigden in de dorpen bijeen laten komen) kunnen zij deze gemakkelijk manipuleren en in feite zichzelf jaar in jaar uit tot volmacht laten kiezen. Zo laten zij de vanouds gebruikelijke klokklapping en ‘volkomene convocatie der ingezetenen’ (dat wil zeggen de ‘huiskondinge’, de aanzegging van de verkiezingsbijeenkomst aan alle stemgerechtigden) achterwege en worden door hun ‘lopers’ alleen degenen uitgenodigd ‘die van haer of geïnstrueert sijn ofte van slechtigheijdt stilswiegen, of door vrese niet spreecken dorwen’. Zo worden bijvoorbeeld ‘monickemeijers’ of secretarissen gekozen, of andere ‘slechte’ personen, ‘ganschelijck aen den Grietman hangende’, met voorbijgaan van gekwalificeerde edelen en eigenerfden. Voor al deze misstanden, die steeds verder ‘inkanckeren’, is slechts één remedie, namelijk terugkeer naar het oude gebruik geen grietmannen tot de Landdagen toe te laten.

Het tweede document, een in 1598 aan de Staten van Friesland gerichte remonstrantie, ademt dezelfde geest.¹⁰⁴ De auteurs, enkele anonieme edelen en eigenerfden, die naar eigen zeggen gesteund werden door enige andere gekwalificeerde personen (ook hun namen zijn helaas niet bekend), tonen zich zeer bezorgd over de ‘grote disordre, twist en onenigheid’ in het land, het financiële wanbeheer en oligarchische misstanden als samenspanningen, samenstemmingen en continuatie in ambten. Een en ander wordt in hun ogen veroorzaakt doordat ‘nu menige jaren’ op de Landdag grietmannen en andere ambtenaren, zoals ontvangers en rekenmeesters, als volmachten optreden. Daardoor worden de vrijheden van de wettige Staten des Lands aangetast, dat wil zeggen: van de edelen, de eigenerfden en de steden, en dat kan in deze gevaarlijke tijden de ondergang van het land tot gevolg hebben. En hoe kan de koning van Spanje schending van onze privileges verweten worden, ter-

103 Kennelijk wordt hiermee verwezen naar de instructie voor het Hof van 1597, zie hoofdstuk 3 noot 58.

104 CHB IV, 1017-1018 (naar een geauthentiseerd afschrift, destijds aanwezig in TR, TJA, maar thans, afgaande op de inventarisbeschrijvingen, niet meer aanwezig in dat archief).

wijl we zelf daaraan schuldig zijn? Er zijn meerdere redenen aan te wijzen waarom toelating van grietmannen tot de Landdag strijdig is met ‘recht, redenen ende billicheijt’, want ‘alle politicque regeringe bestaet in justitia et concordia’, en daarvan is nu geen sprake. Ten eerste worden zij aangesteld tot rechters in hun eigen zaken en kunnen zij op de Landdag stemmen in hun eigen voordeel. De taak van de Landdag om misbruiken te bestrijden wordt onmogelijk gemaakt wanneer ambtsdragers die deze misbruiken begaan, zelf als volmachten op de Landdag verschijnen. En wanneer iemand een geschil heeft met zijn grietman en de zaak voor Gedeputeerde Staten gebracht wordt, kunnen deze niet ‘libere ende vrijmoedichlijck’ oordelen, omdat zij van de grietmannen afhankelijk zijn en in hun ambten gehandhaafd willen blijven. Sterker nog, er zijn grietmannen die zich met grote onbeschaamdheid in het college van Gedeputeerde Staten indringen, zoals grietman Ernst van Aylva de afgelopen zomer nog deed. De wortel van alle kwaad is gelegen in de ‘kwade maniere van kiesinge’ van volmachten in de dorpen, doordat bijzitters, dorpsrechters en de secretaris, naar believen van de grietman, zichzelf, zonder de gebruikelijke klokklipping of huiskondinge, tot dorpsvolmachten opwerpen. Sommige grietmannen gaan bij de bijeenkomst van dorpsvolmachten, ‘alst arme huijsluijden ende huyluyden, ofte somtijts heur eijgen landsaten sijn’ (sic), zelf voor de kerkdeur staan, waar zij hen onbeschaamd dwingen te stemmen en te ondertekenen naar hun ‘appetijt’. Ook deze auteurs komen tot de conclusie dat genoemde misstanden alleen bestreden kunnen worden wanneer er een andere ‘maniere van kiesinge’ komt en wanneer grietmannen en andere ambtenaren van de Landdag worden buitengesloten.

Er is niet alleen met woorden geprobeerd de Landdag van grietmannen te zuiveren en hun macht te verminderen. In 1595 had grietman Feddrich van Offenhuysen van Franekeradeel kennelijk de wens te kennen gegeven zijn ambt over te dragen aan zijn zwager Hobbe van Waltinga, edelman op Sickemastate te Herbaijum. Waltinga was een man van betekenis in de grietenij, want hij was al vele malen volmacht voor de grietenij op de Landdag geweest, ook in de voorafgaande jaren.¹⁰⁵ Hij had weliswaar een niet onaanzienlijk grondbezit in de grietenij, maar in geen enkel dorp had hij door eigendom van stemdragende boerderijen de meerderheid van stemmen. Dat had hoogstwaarschijnlijk niemand, want ruim veertig jaar later was dat nog steeds niet het geval. Uit het stemkohier van 1640 valt namelijk op te maken dat van de 202 personen die in dat jaar over de gehele provincie ten minste vijf stemmen – of eigenlijk stemhebbende plaatsen – in eigendom hadden, maar liefst 41 ook goedgevoerd waren in Franekeradeel. In deze grietenij bezaten zij met elkaar 79 stemmen oftewel 35,7% van de in totaal 222 stemmen, met een gemiddelde van iets minder dan twee stemmen per eigenaar.¹⁰⁶ Slechts vier van deze eigenaren hadden er vijf

105 In 1582, 1584, 1591, 1593 en 1594 en wellicht ook in de tussenliggende jaren. In 1593 liet hij zich nog substitueren door zijn zwager Offenhuysen, maar in 1594 was hij in eigen persoon volmacht; Engels, *Volmachten*.

106 In totaal hadden zij 1057 stemdragende plaatsen in eigendom. Van deze eigenaren was 61% van adel en van

stemmen of meer, onder wie Hobbes enige zoon Andries van Waltinga.¹⁰⁷ In geen van de elf dorpen had iemand een meerderheid. Slechts in de kleine dorpen Zweins en Herbaijum hadden zij meer dan een kwart van de stemmen.¹⁰⁸ Behalve de 35,7% van de stemmen van personen die tot de Friese plattelandselite kunnen worden gerekend, was in Franekeradeel 7% van de stemmen in eigendom van kleine edelen (die over de gehele provincie gerekend minder dan vijf stemmen bezaten), eigenaren-gebruikers (7%) en corpora, zoals pastorie- en overige kerkelanden (bijna 20%). De restcategorie, circa 30%, was in bezit van vele overige kleine eigenaren, voornamelijk burgers, die niet in de grietenij woonachtig waren. Het waren stemverhoudingen die in de eerste decennia van de zeventiende eeuw in de grietenijen van Westergo en noordelijk Oostergo niet ongebruikelijk waren.¹⁰⁹ Gegadigden voor het grietmansambt of voor het volmachtschap ten Landdage zouden de grotere eigenaren van stemdragende plaatsen kunnen benaderen, maar gezien zowel het geringe aantal stemmen dat zij individueel in de grietenij hadden als hun grote aantal (de overgrote meerderheid zal bovendien niet in de grietenij geresideerd hebben), was dat niet alleen onpraktisch, maar ook zette het geen zoden aan de dijk. Het meest voor de hand liggend was dan dat behalve de eigenaren-gebruikers vooral de pachtboeren van de absenteïstische grondbezitters om de stemmen werden gevraagd.

In Franekeradeel kon in 1595 de overdracht van het grietmansambt van Offenhuisen op zijn zwager Waltinga dus geen uitgemaakte zaak zijn. Om te voorkomen dat de nieuwe grietman in de toekomst een al te grote macht zou kunnen uitoefenen – mogelijk ingegeven door de wijze waarop Offenhuisen zijn ambt had uitgeoefend – werd de gelegenheid aangegrepen om de nieuwe grietman in een keurslijf te dwingen. In augustus 1595 stelden zeven dorpsvolmachten van Franekeradeel – de meerderheid, want de grietenij telde elf dorpen – op grond van een reeds in 1584 genomen Landdagbesluit een aantal voorwaarden op papier, waaraan de nieuwe grietman moest voldoen.¹¹⁰ Daarmee vertolkten zij ongetwijfeld de wens van de

degenen die twee stemmen of meer in de grietenij hadden 76%. Kijken we naar de adellijke eigenaars die in totaal *minder* dan vijf plaatsen bezaten, dan was er vrijwel niemand met meer dan één stem in Franekeradeel.

107 De eigenerfde Saeckle thoe Kingma (9 van in totaal 10 stemmen), Doedt van Holdinga weduwe Schwartzenberg (7,5 van de 40), Perck van Roorda weduwe Eminga (5,45 van de 18,2) en Andries van Waltinga (5 van de 10,5).

108 In Herbaijum Andries van Waltinga met vijf van de vijftien stemmen en in Zweins Saeckle thoe Kingma met vier van de tien stemmen.

109 Zie hiervoor p. 67.

110 'Articulen alwaeroppe den te stellene Grietman gekooren word, ende waernaer hij hem sall moeten reguleeren'; TR, SHA inv.nr. 69; AGF, inv.nr. 46. De volmachten van Franekeradeel baseerden hun maatregel op een resolutie van de Staten uit 1584, waarbij was bepaald dat alle ambtenaren, zowel hoge als lage, met inbegrip van de raadsheren in het Hof van Friesland, na een termijn van drie jaar moesten afgaan; *CHB* IV, 464 (VII); *RSF*, nr. 149-7. Tegelijk werd bepaald dat alle ambtenaren, zoals Gedeputeerden, raadsheren in het Hof, rentmeesters, ontvangers, grietmannen, secretarissen en bijzitters geen twee officiën tegelijk mochten bedienen; *RSF*, nr. 465 (XV). De resolutie bleef echter een dode letter, hetgeen zowel naar de inhoud (het was vrij onzinnig ook de ambtstermijn van raadsheren te beperken) als naar de gelegenheid (de resolutie werd genomen door de Landdag

kiezers in hun dorpen, door wie zij waren aangewezen. De nieuwe grietman, zo werd gesteld, mocht het ambt maar drie jaar bekleden en moest het na afloop van die termijn in de handen van de dorpsvolmachten resigneren. Wilde hij zijn ambt behouden, dan moest hij worden herkozen. Hij mocht niet als volmacht van de grietenij op de Landdagen compareren. Wanneer hij toch met de meeste stemmen daartoe werd gekozen, zou degene die op de grietman na de meeste stemmen had, volmacht worden, zelfs al had deze kandidaat maar een of twee stemmen. Verder werd aan het inkomen van de grietman een grens gesteld. Zo mocht hij maximaal tweehonderd gulden per jaar uit de kleine consenten¹¹¹ ontvangen en uit het nedergerecht niet meer dan de bijzitters. Ten slotte werd het vergeven van het lucratieve ontvangerschap van de grietenij – dat door veel grietmannen zelf werd bekleed – gesteld ‘in macht van d’ingesetenen ende hun volmachten’. Toen later die maand de grietmansverkiezing plaatsvond, werden de drie personen die op de nominatie kwamen, onder wie Waltinga, verplicht de bovengenoemde artikelen te ondertekenen. Waltinga, die inderdaad zou worden gekozen en benoemd, beloofde de bepalingen te zullen nakomen, maar hij maakte een voorbehoud ten aanzien van zijn volmachtschap ten Landdage. In die hoedanigheid wenste hij zich te gedragen ‘als andere Grietsluijden sall werden opgelecht’. Aangezien de andere grietmannen op de Landdag zich niets lieten opleggen, werd hem geen strobreed in de weg gelegd en vertegenwoordigde hij in 1597 en 1598 de grietenij op de Statenvergadering.¹¹² Of Waltinga, die tot zijn overlijden in 1614 als grietman in functie bleef, tussentijds ooit in dit ambt werd herkozen, is onduidelijk maar niet waarschijnlijk.

Dat de opvatting over de positie van de grietmannen niet alleen gedragen werd door de meerderheid van dorpsvolmachten en hun achterban in Franekeradeel, blijkt uit de hevige factiestrijd die in 1598 uitbrak in Westergo, het kwartier waar deze grietenij deel van uitmaakte.¹¹³ Op de Landdag was door een krappe meerderheid van volmachten van dit kwartier grietman Ernst van Aylva gekozen tot Gedeputeerde. De verkiezing werd betwist door volmachten van Franekeradeel, Wymbritseradeel, Menaldumadeel en Hennaarderadeel, onder aanvoering van grietman Syds van Botnia. De Botnia-factie beweerde dat Aylva niet als Gedeputeerde gekozen mocht worden, niet alleen omdat hij grietman was van Oostdongeradeel, een

te Franeker met de bedoeling de Hoffactie te dwarsbomen, zie p. 80 en 99) niet hoeft te verbazen; Wagenaar, *Het leven*, 47; Hellinga, *Leven en werk*, 36. Overigens waren al in 1581 de ambtstermijnen van grietmannen, grietenij-secretarissen, bijzitters en dorpsrechters door de volmachten van Oostergo en Westergo beperkt tot drie jaar; *RSF*, nr. 19 (24 febr. 1581). In het in 1524 gesloten akkoord met Karel V was reeds bedongen ‘dat nyemant twee officien en zall moeghen bedienen’; *CHB* II, 147.

¹¹¹ De kleine consenten (de 56e penning van verkochte onroerende goederen van minder dan 400 goudgulden) vormden tijdens de Republiek de belangrijkste inkomstenbron van de grietman; zie Guibal, *Democratie*, 41 en Drielsma, *Grondbezit*, 39–86.

¹¹² In elk geval was Waltinga volmacht in de jaren 1594, 1597, 1598, 1603, 1606 en 1613 en wellicht ook in de tussenliggende jaren. In 1591 was zijn zwager en voorganger Feddrik Offenhuizen nog volmacht en in 1593 fungeerde Offenhuizen als substituut van Waltinga; Engels, *Volmachten*.

¹¹³ *RSF*, nrs. 505–525; *CHB* IV, 986–1004.

grietenij in Oostergo, maar ook omdat hij volgens de regels als grietman geen zitting op de Landdag mocht hebben en ook geen Gedeputeerde mocht zijn. Twee edelen en een vooraanstaand eigenerfde, Wopke van Scheltema, Homerus (Homer) van Harinxma en Doecke Aysma, die geen grietman waren en ook geen volmacht, deden daar nog een schep bovenop door bij Gedeputeerde Staten met klem de uitschrijving van een nieuwe Landdag zonder grietmannen of andere ambtenaren te bepleiten.¹¹⁴ De Aylva-factie, waarvan drie grietmannen deel uitmaakten,¹¹⁵ bracht daar tegen in dat hun opponenten Syds van Botnia, Wybe Grovestins, Hobbe van Waltinga en Bocke van Burmania¹¹⁶ hypocriet waren en ‘alle wereltd deur hun doen tot een spot’. Als grietmannen zijn deze vier heren namelijk tevens volmachten ten Landdage, terwijl zij juist beweren dat dat niet is toegestaan. Daarmee verklaren zij zichzelf in feite inhabel en dus moeten hun stemmen ongeldig worden verklaard. Hun protest strekt tot omverwerping van de ‘gehele tegenwoordige staet van Regeeringe’, die, zoals in alle ‘wel geregelde Republicquen’, bestaat in ‘de pluraliteit van stemmen’.¹¹⁷

De strijd om de toelating van grietmannen tot de Landdag was begonnen in april 1598, maar raakte in juni van dat jaar sterk verweven met de twist naar aanleiding van de financiële malversaties van ontvanger-generaal Dyxtra, waarop we nog terugkomen.¹¹⁸ Hier volstaat de constatering dat het protest van de Botnia-factie uiteindelijk niets uithaalde en de grietmannen de Landdag en de vergadering van de Gedeputeerden ongehinderd konden blijven opluisteren met hun aanwezigheid. Dat de kwestie de gemoederen echter onverflauwd bezighield, bleek in het uiterst rumoerige jaar 1600. Friesland werd toen verscheurd – ook deze gebeurtenissen zullen nog nader beschreven worden¹¹⁹ – door een ongekend heftige factiestrijd, waarbij de Gedeputeerden van Oostergo en Westergo (de kwartieren waar de grietmannen de meeste invloed hadden) in Franeker vergaderden, en die van de twee andere kwartieren in Leeuwarden. De beide kampen leken onverzoenbaar en een bezending van de Staten-Generaal naar Friesland maakte de kwestie alleen nog maar ingewikkelder. Voor de Leeuwarder factie en stadhouder Willem Lodewijk was het volstrekt duidelijk dat de macht van de grietmannen op de Landdag – die in Oostergo en Westergo het grootst was – een belangrijke, zo niet de belangrijkste, oorzaak vormde van de scheuring.

Op 16 augustus 1600 richtte een aantal Friezen, op dat moment geen van allen volmacht of grietman, zich in een rekest tot stadhouder Willem Lodewijk.¹²⁰ De er-

114 *RSF*, nr. 513; *CHB IV*, 993-994.

115 Ulbe van Aylva van Baarderadeel (een jongere broer van Ernst van Aylva), Sybrant van Osinga van Wonseradeel en Douwe van Epema van Hemelumer Oldeferd.

116 Grietmannen achtereenvolgens van Wymbritseradeel, Menaldumadeel, Franekeradeel en Hennaarderadeel.

117 *RSF*, nr. 516; *CHB IV*, 995.

118 Zie p. 107 vv.

119 Zie p. 108 vv.

120 SHA, inv.nr. 366. Het stuk is getekend door 35 personen, onder wie Georg Wolfgang thoe Schwartzenberg

varing had hun geleerd, zo schreven zij, dat de grietmannen sinds jaar en dag de aan hun ambt verbonden autoriteit misbruiken door zichzelf of hun factotums op de Landdag af te vaardigen, waar zij de meeste invloed hebben. De misbruiken die daaruit voortkomen, schaden de algemene welvaart, belemmeren de loop van het recht en tasten de Friese privileges en vrijheden aan. Het is algemeen bekend dat de Landdagen ‘tot lange onbehoorlijke tijt worden gesleept’, dat resoluties steeds worden uitgesteld, dat de volmachten niet tegelijkertijd bijeenkomen en ‘de meeste tijt in ledigheid ende heen ende weder trekken slijten’. De ingezetenen worden daardoor (vanwege de presentiegelden) op hoge kosten gejaagd. Naar verluidt doen de grietmannen dit ‘riemsteken’ met opzet, teneinde hun privé-belangen (‘particuliere negociatien’) te kunnen behartigen. De huidige Landdag (van het jaar 1600) heeft door de lange zittingsduur en het voortdurend vertrekken van de volmachten wel 60.000 gulden of meer gekost en de behandeling van de kwestie-Dystra op eerdere Landdagen wel 40 tot 50.000 gulden. Aldus kosten de ‘partijenschappen’ meer dan waarvoor het gewest op de staat van oorlog wordt aangeslagen en moeten om dit te kunnen opbrengen de belastingen verdubbeld worden. Hiertoe is slechts één remedie: de stadhouder moet voor één keer, zonder een precedent te scheppen, de Landdag uitschrijven en als eis stellen dat er nieuwe en bekwame volmachten gekozen worden die geen ambten bedienen (dus met uitsluiting van de grietmannen) en niet ‘met de ene of d’ander partij besmet’ zijn. Deze Landdag moet vervolgens maatregelen beramen om voortaan grietmannen en andere ‘officieren’ van de Landdag te kunnen weren. Bovendien moet het Hof de civiele en criminele rechtspraak zonder belemmering kunnen uitoefenen, ook ten aanzien van mogelijke ambtsmisdriven van volmachten en grietmannen, en bij geschillen tussen ‘leden van dese Lande’ (bijvoorbeeld de Gedeputeerden).

Willem Lodewijk heeft dit rekest ter harte genomen en een uitschrijvingsbrief geconcipieerd, waarbij de grietmannen van de Landdag werden uitgesloten. Dat kunnen we althans opmaken uit een brief, die hij schreef aan Frans van Eysinga, raadsheer in het Hof.¹²¹ Eysinga had hem eerder desgevraagd schriftelijk van advies gediend betreffende dit concept. De stadhouder was met dit advies ingenomen, maar had bij nader inzien toch enkele twijfels en een alternatief plan bedacht, waarover hij nog nader advies wilde hebben. Zijn overwegingen maken niet alleen duidelijk waarom het zo moeilijk was de invloed van de grietmannen in te perken, maar zijn ook typerend voor de omzichtige, weloverwogen, anticiperende en zelfs machiavellistische wijze van denken en optreden van de stadhouder.

Volgens Willem Lodewijk zouden de grietmannen op drie manieren van de Landdag geweerd kunnen worden. In de eerste plaats kon de brief aan alle griet-

en Hohenlansberg, Sicke van Dekema, Wijbrandt van Aylva, Tadingh van Adelen, Homerus van Harinxma thoe Slooten, Julius van Meckema, Doecke Aysma, Sjuck van Wijnia, Julius van Botnia, Duco van Martena, Laes van Jongema, Tjalling van Eysinga, Julius van Eysinga, Andries van Hiddema en Werp van Tjessens.

121 SHA inv.nr. 366, Willem Lodewijk aan Frans van Eysinga, 4 sept. 1600 (minuut).

mannen verstuurd worden. Maar dan behielden zij de ‘directie van de zaak’ en konden zij alsnog hun ‘humoren’ laten prevaleren. Een nauwgezette examinatie van de procuraties was daartoe geen remedie, want ongetwijfeld konden zij stromannen vinden, die in Leeuwarden noch in Franeker als volmacht de vergaderingen hadden bijgewoond. En om nu van de dorpsvolmachten een eed te vergen dat zij met de grietmannen en volmachten op de Landdag en de ‘auteurs’ van de scheuring geen contact hebben gehad, was ‘alتهart’ en praktisch onuitvoerbaar. Ten tweede was het ook geen optie om alleen de grietmannen aan te schrijven die niet gecomplotteerd hebben, omdat sommigen niet hadden deelgenomen maar wel partijdig waren geweest. In de derde plaats was het ook bezwaarlijk alle grietmannen te passeren en naar elke grietenij (onpartijdige) ‘commissarien’ te zenden om de stemmen op te nemen, want dat is zeer ongebruikelijk (en van nieuwigheden hield men niet), moeilijk en omslachtig.

De ‘extraordinari weg’, die de stadhouder in gedachten had om ondanks bovengenoemde bezwaren toch ‘goede volmachten te bevertigen, ende quade uit te sluiten’, was in feite een keuze voor de derde optie. De vijf Leeuwarder Gedeputeerden (de anderen resideerden in Franeker) zouden dan elk in twee grietenijen in Zevenwouden de stemmen kunnen opnemen en de vijf gecommiteerden van de Staten-Generaal¹²² in de grietenijen van Oostergo en Westergo. Enkele dagen tevoren zou dan in alle dorpen een gedrukt plakkaat – waarvan een niet bewaard gebleven concept was bijgevoegd – aan de kerkdeuren aangeplakt moeten worden om de maatregel bekend te maken. Eventuele ophef over de nieuwigheid van een en ander moest worden genegeerd. Wanneer enige grietenijen onwillig waren, ‘twelk geboeren kan’, diende met de ‘willigen’ die aan de verkiezing deelnamen met meerderheid van stemmen een besluit genomen te worden. Tegen de weerspannigen zou dan ‘authoriteit’ gebruikt moeten worden. In het ‘allerargste’ geval, wanneer de ‘gecomplotteerde’ in verzet zouden komen, de plakkatens lieten afscheuren en de verkiezingsbijeenkomsten in de dorpen verstoorden, zouden de andere grietmannen in Oostergo en Westergo dit niet toestaan. Zelfs de vrienden en heimelijke aanstokers van de Franeker factie zouden de genoemde heren hun gang laten gaan, want daartoe hoeven zij alleen maar ‘stil te swijgen’, en doen zij dus niets waardoor zij het ongenoegen van hun ‘parthij’ op de hals kunnen halen.¹²³

Welk antwoord Willem Lodewijk van Eysinga heeft gekregen weten we niet,

¹²² Albert Foeck, Leonard de Vooght, Jacob Boelensz., Adriaan Junius en Pancratius van Castricum.

¹²³ ‘Der arbeit ende moeijte moest men sich getrosten, die calomnien over die nijeuwicheit verachten, ende indien enighe grietenijen onwillig bleven (t’welk geboeren kan) metten willigen ende verschijnenden meesten stemmen resolveren, ende tegens d’andere autoriteit gebruiken. Want praesupponerende het allerargste, dat die gecomplotteerde sich ten uijtersten tegensetten, d’ampleckingen afschoeren, ende die vergaderingen in den dorpen beletten, sullen nochtans veel andere grietluiden in Ostergoe ende Westergoe, sulx nit doen, ja selfs enige vrienden ende heimelike fauteurs van de parthij, sullen die commissarien gewerden, ende dit werc geschieden laten, daerto sie nit behoeven, dan stilteswijgen sonder dat men hun anvergt, iet ten achterdeel van d’andere te handelen’.

maar wel dat hij zijn aanvankelijke voornemen om met enige dwang de grietmannen de toegang tot de Landdag te blokkeren, heeft laten varen, waarschijnlijk omdat hij de onuitvoerbaarheid ervan heeft ingezien. Op 10 oktober 1600 schreef de stadhouder samen met de gecommitteerden van de Staten-Generaal een Landdag uit (een uitzonderlijke situatie), waarbij een poging werd gedaan om het doel alsnog te bereiken. In de beschrijvingsbrief, nota bene gericht aan de grietmannen, wordt gesteld dat ‘veel van de notabelste’ ingezetenen van het gewest klagen dat het compareren van ‘officieren’ strijdig is met de ‘oude vrijheijt des Landts’. Daarom worden de grietmannen (en indirect de stemgerechtigden) ‘ernstelijk vermaent hier op te letten’ en in het verkiezen van volmachten ‘dienaengaende sulcke discretie te gebruijcken, als de meeste dienst ende ruste van den Landtschappe is vereijschende’.¹²⁴

De oproep was vrij krachteloos en vrijblijvend en heeft dan ook geen effect gehad, want voor veel grietmannen zal het hemd nader dan de rok zijn geweest. Desalniettemin heeft het de Franeker partij hier en daar toch in een lastig parket gebracht. In Barradeel was grietman Johan van Hottinga, een van de leiders van de Franeker factie, zo bevreesd dat hij nu niet zou worden herkozen voor zijn grietenij, dat hij zijn toevlucht nam tot allerhande machinaties. Van deze praktijken waren enkele andere edelen in deze grietenij niet gediend. Zij richtten zich in meerdere klaagschriften tot de stadhouder en de gecommitteerden van de Staten-Generaal, met het verzoek hen te ‘mainteneren in hun vrijheijt ende privilegien’.¹²⁵ In sommige dorpskerken, zo werd geklaagd, was de beschrijvingsbrief niet voorgelezen en was het verzoek geen grietmannen te kiezen dus niet bekend, in andere was de verkiezing niet voorafgegaan door ‘buirenkondinge ende kloockkleppinge’ en kwamen soms slechts vier of vijf personen ‘privata autoritate’ bijeen. In de kerk van Minnertsnga was volgens het ooggetuigenverslag van Hessel van Hermana en de Franeker hoogleraar Sibrandus Lubbertus grietman Hottinga in eigen persoon verschenen. Dat was tegen alle gebruik, maar nog ongebruikelijker was dat hij enkele soldaten had meegenomen. Omdat de ingezetenen wilden weten wat precies van hen werd verlangd (blijkbaar was er toch iets van de inhoud bekend geworden), vroegen ze hem de beschrijvingsbrief voor te lezen. Hottinga weigerde en riep dat niemand het moest wagen een protestbrief te ondertekenen. Een van zijn assistenten greep naar zijn geweer en leek op de aanwezigen af te zullen komen, waardoor ‘sulck een vrese ende opruer’ onder de aanwezigen ontstond, dat de vergadering verliep en er geen volmachten konden worden gekozen.

124 TR, GBF inv.nr. 7 f. 60 (res. SF 10 okt. 1600); vgl. Guibal, *Democratie*, 105 noot 1.

125 TR, SHA, inv.nr. 366; Julius van Botnia aan Everard van Reyd, 16 okt. 1600; Julius en Douwe van Botnia, mede namens Doeke van Botnia aan stadhouder en de gecommitteerden van de Staten-Generaal, z.d.; Hessel van Hermana en D. Sibrandus Lubbertus (eigenaar van Tjessinga state in Minnertsnga) aan dez., z.d.; verklaring van Sybrant van Osinga, 18 okt. 1600. Zie over het nogal ergevoelige en heetgebakerde optreden van Johan van Hottinga als Staat-Generaal: *CHB IV*, 846.

Voor de vergadering van dorpsvolmachten in de kerk van Sexbierum waren door Hottinga de ‘olde volmachten in sijnen olden stijl’ (dus de volmachten van het voorafgaande jaar) opgetrommeld, om behalve Hottinga zelf een tweede, eigenerfde volmacht ten Landdage aan te wijzen. Van de negen dorpen waren Minnertsga, Firdgum en Wijnaldum echter niet vertegenwoordigd. Een zestal aanwezige edelen had tevergeefs tegen deze gang van zaken geprotesteerd.¹²⁶ Om de ‘saecken nae sijn appetijt te beleijden’ werd Douwe van Botnia door Hottinga ‘die deur voer ‘t hoeft’ dichtgegooid, waardoor de gebruikelijke vrije vergadering van volmachten werd belet en Botnia uiteraard in zijn eer gekrenkt raakte. Bovendien kwam als eigenerfde volmacht wederom (sinds 1592) Jaen Cornelis uit de bus, die betreffende de ‘gemeene saecke ende reformeerde religie’ voor verdacht werd gehouden, omdat hij in het verleden schatting had betaald aan de vijand en er van beschuldigd werd ‘heimeelijke correspondentie deur vrienden ter wedsijden gedaan te hebben’.¹²⁷ En dat terwijl Hottinga ambtshalve als een ‘vroem grietman’ en ‘beminder van die reformeerde religie’ (en dat waren formeel alle grietmannen) dergelijke personen als volmacht diende te weren.¹²⁸

De conclusie kan worden getrokken dat niet alleen onder veel regenten en zelfs enkele dissidente grietmannen – al vallen bij een factiestrijd als deze middel en doel oftewel beginsel en belang moeilijk te onderscheiden – veel ongenoegen en grote bezorgdheid leefde over de exorbitante machtsontwikkeling van de grietmannen. Hoewel moeilijk aantoonbaar, zal de ontevredenheid over de grote heren ongetwijfeld ook geleefd hebben onder het gros van de gewone pachtboeren, die voor de belangen van hun dorpsgemeenschappen opkwamen. Maar vooral de talrijke edelen en eigenerfden die in grietenijen als Franekeradeel en Barradeel de maatschappelijke bovenlaag vormden, konden het waarschijnlijk maar moeilijk verkroppen dat sommige lieden uit hun eigen kring, die zij min of meer als hun gelijken beschouwden, steeds meer boven het maaiveld gingen uitsteken. Dat was niet alleen een kwestie van profijt en reputatie, maar ook van eer. Het ongenoegen over de aanwezigheid van grietmannen op de Landdag bleef echter sluimeren en zou de komende decennia meer dan eens opnieuw de kop opsteken.

126 Johan en Hessel van Hermans, Douwe van Botnia, Tjalling van Camstra, Andreas van Hiddema en Sybrant van Osinga.

127 Een ander klaagschrift bracht het cryptischer: hij zou ‘oepentlijck gehouden ende beweesen kan worden te weesen een persoon die in falsheijt plichtich is, ofte tuijgen tot falsche tuijgenisse heeft willen induceren, als wel bewesen kan worden, ende deur oepentlijcke protestatie daeraff naem ende faem is’.

128 Of Hottinga – die in mei 1600 grietman was geworden en in de jaren daarvoor geregeld, maar niet altijd, volmacht ten Landdage was geweest – herkozen werd, weten we niet. In elk geval bleef hij niet gehandhaafd als Gedeputeerde, een ambt dat hij pas sinds april 1600 bekleedde. In Barradeel was de macht van Hottinga evenwel niet gebroken, want in elk geval in 1604, 1606 en 1607 was hij voor zijn grietenij volmacht en na zijn overlijden in 1610 werd hij als grietman opgevolgd door zijn zoon Douwe.

De Staten van Friesland

Na de Opstand noemden de Staten zich de ‘Sovereinen van den Lande’, doch strikt genomen berustte de soevereiniteit bij de stemgerechtigden in de plattelandskwartieren en de magistraten en de vroedschappen in de Steden, die deze steeds voor een jaar opdroegen aan de Staten, met slechts een voorbehoud betreffende de fundamentele wetten. De Staten representeerden dus de soevereinen. Ook in de andere provincies waren de Staten (standen), die de afgevaardigden naar de Statenvergadering stuurden, de eigenlijke soevereinen; zij waren dan ook overal – behalve in Friesland – aan lastgeving en ruggespraak gebonden. In de praktijk maakte het geen verschil, omdat geen enkele vergadering een hoger staatsgezag had dan de Statenvergadering. Dat geldt zeker in Friesland, waar de volmachten formeel immers niet aan last en ruggespraak gebonden waren.

Een en ander strookte met de leer van de volkssoevereiniteit, uitgewerkt door onder meer de Friese jurist Aggaeus van Albada, dat het volk niet omwille van de vorst, maar de vorst omwille van het volk geschapen was. De Staten hadden als vertegenwoordigers van de gemeenschap, zoals alle goede magistraten, de taak om het gemene best te bevorderen, de vorst te controleren en de privileges, de vrijheden, te bewaken. Dit was de kern van de Opstand tegen de als tiran aangemerkte Filips II: wanneer een vorst het gezag dat hem door het volk was toegekend misbruikte, mocht het volk hem dat recht uiteindelijk weer ontnemen.¹²⁹ Dat niet de Staten, maar het ‘volk’ (in Friesland de genoemde stemgerechtigden, magistraten en vroedschappen) het oppergezag hadden, stemt overeen met Vrancks beroemde *Corte vertoninghe van het recht byden Ridderschap, Eedelen ende steden van Hollandt ende Wesfrieslant* uit 1587, waarin werd gesteld dat na de Opstand de autoriteit van de Staten voortkwam uit hun ‘principalen’, in Holland de Ridderschap en vooral de Steden. Bij hen berustte de uiteindelijke soevereiniteit. De gewestelijke Staten namen de landsregering op zich en de Staten-Generaal werden het intergouvernementele ‘centrum voor confrontatie en overleg, voor conflict en samenwerking tussen de gewesten’.¹³⁰ Christianus Schotanus zegt het in eenvoudiger bewoordingen: ‘Doemen de wapenen voor de vryheyd tegen de boose heerschappy van Spaenjen aennam ende nae de Vryheyd tastte, quam d’opperheydt aent volck. ’T volck bestaet in syne Staten: dewelcke, alst so noodigh is end jaerlijcks ten Lands-dage geroepen worden’. De volmachten ten Landdage waren ‘de gecorene der Staten, uyt yder Grietenie ende Stadt’.¹³¹

Met de Opstand werd niet alleen een eenhoofdige gezag vervangen door een veelhoofdige, maar tevens een dualistische staatsinrichting (stadhouder en Hof versus

129 Van Gelderen, *Op zoek*, 71.

130 Van Gelderen, *Op zoek*, 78-79.

131 Schotanus, *Beschryvinge*, 129b en 130b.

Afb. 5 Allegorische voorstelling bij het gedicht 'Den Nieuwen Cuyper' van J.J. Starter uit 1626, over het ambtsbejag van zijn tijd. Een kuiper spreekt met een edelman, een pastor, een doctor, een politicus en een krijgsmann. Links gaan lieden die door middel van kuipen een ambt hebben verworven de trap op naar een regeringsgebouw.

Staten) door een monistische¹³² (de Staten werden zowel 'regering' als soevereine 'volksvertegenwoordiging'). Juist deze combinatie van ingrijpende veranderingen had verstrekkinge gevolgen. Met eigen én vorstelijk gezag bekleed, hadden de Staten absoluter macht dan menige, zo niet iedere vorst. Tot dan toe hadden stadhouders en Hof als vertegenwoordigers van de landsheer de ambtenaren benoemd, maar nu was deze benoemingsmacht gekomen aan de Staten, een vergadering van een groot aantal volmachten, die allen een stem in het kapittel hadden. Met andere woorden: de volmachten vormden niet alleen samen de sollicitatiecommissie, maar konden elk voor zich ook sollicitant zijn. En aangezien er altijd meer gegadigden dan ambten waren, gaf deze omstandigheid aanleiding tot ingewikkelde factievorming en 'kuiperijen'. Daarbij moest een gegadigde voor een ambt – bijvoorbeeld het felbegeerde ambt van Gedeputeerde Staat – de stemmen van 'vrienden' verzamelen, zoals een kuiper duigen samenbrengt om een vat te kunnen maken.¹³³ De

132 Fockema Andreae, 'Staats- en rechtsleven', 67; Woltjer, 'In de leerschool', 281.

133 Zie o.m. Fruin, 'De correspondentien', 187 en Spanninga, 'Patronage'.

kuiper, die de meeste stemmen of ‘vrienden’ wist te verkrijgen, en dus de sterkste factie wist te vormen, stak zijn mededingers de loef af. Door deze factiestrijd werden de Landdagen vaak maandenlang gerek, werden besluiten betreffende kwesties die de *res publica* raakten vaak op de lange baan geschoven, of werden deze geheel in de factiepolitieke sfeer getrokken. Dan prevaleerde het eigenbelang dus boven het algemeen belang.¹³⁴ Exemplarisch is de gang van zaken op de Landdag van het jaar 1600, toen, zoals we nog zullen zien, de volmachten in het landsbelang eigenlijk ingrijpende beslissingen dienden te nemen. Everhard van Reyd, raad van Willem Lodewijk, schreef hierover:

D’Officien werden echter uytgedeylt, met ghebedelde, gekofte ende geruyde stemmen, het was tijtkortinge om aantesien wat consten, practiquen, subtile streken ende dwarsdrijvinghen hier onder liepen, bynamen wanneer die stemmen staken, ende dat het somtijts op yemand van de slechste en onnoselste aenquam die welcke met synen byval ende eenige stem in groot wichtighe saken herwaerts of derwaerts de uytalach konde maken. Alsdan werdt duysenderley bedacht, om den selven te winnen, ende men hielp hem mede tot een ampt, daer van hy selfs, om zijn kleyn aansien ende credijt noyt gedroomt had, al was hy noch soo onbequaem, jae al soude men eenen veel bequaemeren afsetten, om een ledighe plaets te maken, wanneer daer gheene voor hem was.¹³⁵

Niet alleen op de Landdag zelf was een stoelendans gaande, ook om de toegang tot deze politieke arena werd gevochten. Vanouds, vóór de Opstand, konden op de Landdag alle grondeigenaren verschijnen: geestelijken (die nadien van het toneel verdwenen), edelen en boeren. In de praktijk kwamen echter alleen degenen opdagen die het zich konden veroorloven voor langere tijd van huis te zijn; anderen lieten zich grietenij- of dorpsgewijs vertegenwoordigen. En aangezien de steden, zoals we nog zullen zien, toen weinig behoefte hadden zich te laten gelden en Zevenwouden arm was en vrijwel geen edelen en prelaten telde, waren het de ede-

¹³⁴ Het najagen van eigenbelang werd vaak als een ontaarding van de Friese Vrijheid beschouwd. Volgens Christianus Schotanus (1658) was het een ‘gemeene plaghe ende quaedt van vrye gemeenschappen, ghelijck dese is’ en waren dus ook de Friezen ‘tot schande end oneer van de nacie’ besmet met staatzucht, ‘de hevighste passie’, die een voorbode van ondergang kon zijn. ‘Dese provincie tusschen ’t Flie end de Lauwers, heeft de name ende schande van eersucht end staets-rasernye, boven andere. De naem van Cupery, waer mede die van ende by alle vroome verfoeide konst end wyse van doen, genoemt wordt, is in dit Landschap gheboren’. Het kwaad wordt vaak in toom gehouden door goede wetten en doordat nu de ene en dan de andere factie de overhand heeft, maar zij is ‘gelijck het water van de onstuymige zee, dat sich door geene paelen end dijcken laet beheerschen’; Schotanus, *Geschiedenissen*, ‘Toe-eygening’ (aan Staten, Gedeputeerde Staten en stadhouder van Friesland), ongepagineerd. De Groninger hoogleraar Nicolaus Mulerius, die jarenlang medicijnen had gepraktiseerd in Harlingen, van 1608 tot 1614 rector was geweest in Leeuwarden en dus goed op de hoogte kon zijn van de politieke toestanden in Friesland, formuleerde het in 1616 wat lichtvoetiger: ‘Yeder Monnick begeert des Abts Stoel en Staff; ofte, ten minsten, de Sleutelen van de Kelder. Wat begeert een rijck Borger, ofte Eygen erfde Boer? Een Kussen, daer des Stadts ofte ’s Landts Wapen op staet. Wat begeert hy dan meer? Wanneer hy een Jaer of twee daer op geseten heeft, soo soude hy geerne het kussen aen sijn Broeck genaeyt hebben, om daer altoos op te sitten: Dat is de Corle van de Sake daer men om twistet, ende Landen en Steden in roere stelt’; geciteerd in de epilooq (‘Tot den goedt-gunstigen Leser’) van Starter, *Politycke kuypen*.

¹³⁵ Van Reyd, *Historie*, 616.

len uit Oostergo en Westergo die op de Landdag de dienst uitmaakten.¹³⁶ Voor zover we weten heeft de ‘toegang’ tot de Landdag in de landsheerlijke tijd dan ook nooit moeilijkheden opgeleverd. Maar nu de status en bevoegdheden van de Landdag aanmerkelijk waren vergroot én er lucratieve en prestigieuze ambten te verdeelen waren, kwam het Statenlidmaatschap ook veel meer in trek.¹³⁷ Nu wreekte het zich dat de toegang tot de macht op gewoonterecht was gebaseerd en niet nauwkeurig was gereglementeerd. In 1578 werd – blijkbaar vanwege een wel erg grote toeloop van personen die vanouds het recht hadden op de Landdag te verschijnen – bepaald dat elke grietenij slechts een edelman en een eigenerfde kon afvaardigen,¹³⁸ waarmee het beginsel van indeling per stand zijn kracht behield.

Hiermee was het probleem slechts ten dele opgelost, want deze vertegenwoordigers moesten in de grietenijen eerst wel worden gekozen. Om de stemmen van de boeren te kunnen verkrijgen, richtten de kandidaten in de dorpsheerbergen feestmalen en drinkgelagen aan, waardoor deze kuiperijen aardig in de papieren konden lopen en het voor de winnaar des te belangrijker was om, eenmaal tot de Landdag toegelaten, een aardig ambt in de wacht te slepen. Die toelating was dan ook vaak een heikel punt. Door de vele lokale kuiperijen en doordat stemrecht en stemprocedures niet duidelijk gereglementeerd en uniform geregeld waren, kwam het niet zelden voor dat uit één grietenij meerdere procuraties werden vertoond. Dan moest op de Landdag eerst worden beslist welke procuratie rechtsgeldig was, wat dan weer nieuwe kuiperijen met zich meebracht, vergelijkbaar met die om de ambten. Dit nam vaak zoveel tijd in beslag, ook nog in de eerste decennia van de zeventiende eeuw, dat men wekenlang niet aan de eigenlijke agendapunten toekwam. Er waren echter meer omstandigheden die er toe bijdroegen dat de Friese Statenvergaderingen leken op die van haar spreekwoordelijke Poolse tegenhanger.

Op de Landdag vergaderden de volmachten uit de adel en de eigenerfden oudergewoonte niet standsgewijs of plenair, maar afzonderlijk (‘staatsgewijs’) als de vertegenwoordigers van de drie Goën¹³⁹ (de ‘Staten’ van Oostergo en die van Westergo en de Zevenwouden) en na 1579, toen ook de gezamenlijke Steden afzonderlijk mochten beraadslagen en een stem op de Landdag kregen,¹⁴⁰ van de vier kwartieren. Elk kwartier beschikte over één stem, en voor een Landdagbesluit was een meerderheid van drie kwartieren vereist en bij bepaalde kwesties eenparigheid.¹⁴¹ Vanaf het begin van de Opstand schrokken de kwartieren er echter niet voor terug om zich geregeld te gedragen als zelfstandige politieke eenheden, door buiten de Landdag

136 Woltjer, *Friesland in hervormingstijd*, 49; Hellinga, ‘Register’, 127.

137 Vgl. Hellinga, ‘Hessel Aysma’, 129.

138 Hellinga, ‘Hessel Aysma’, 130; Guibal, *Democratie*, 11; Kramer, ‘Doecke van Martena’, 135.

139 De Landdag was eigenlijk een standenvergadering, maar omdat vooral over belastingzaken (in verband met de bedes) en waterschapszaken werd beraadslaagd, overheerste reeds in de landsheerlijke tijd de territoriale indeling; Theissen, *Centraal gezag*, 346; Hellinga, ‘Hessel Aysma’, 129.

140 Zie hierna p. 103.

141 Guibal, *Democratie*, 16-17.

om bijeenkomsten te beleggen en – als hun veelvuldige onderlinge twisten dat toelieten – afzonderlijke besluiten te nemen en in hun kwartier door te voeren. Door bijvoorbeeld de onenigheid over de verdeling van de lasten stonden de Steden vaak vierkant tegenover Oostergo en Westergo, met stakende stemmen en dus besluite-loosheid tot gevolg. Aldus waren de centrifugale krachten vaak sterker dan de centripetale.¹⁴² Het college van Gedeputeerde Staten kon daarbij niet fungeren als het noodzakelijke centripetale tegenwicht, aangezien de Gedeputeerden zelf als volmacht ten Landdag waren gekozen, door factiestrijd op het kussen waren geraakt en zich ten bate van hun ‘vrienden’ ook daarna nog met de kuiperijen op de Landdag bleven bemoeien. De vorming in de periode 1580-1596¹⁴³ van het Mindergetal (een commissie van acht leden, uit elk kwartier twee, die de kwartieren op één lijn moest brengen) bracht enige verbetering, maar tot het einde van de Republiek heeft de Landdag met het probleem van de vier stemhebbende kwartieren geworsteld.

En dan was er nog het probleem van de relatieve deprivatie van de adel die de Opstand met zich had meegebracht, of in elk geval de beeldvorming met enig optisch bedrog die de edelen hadden over hun verlies aan politieke invloed. In de landsheerlijke tijd werd de Landdag, zoals gezegd, gedomineerd door de heerschappen of de edelen.¹⁴⁴ De Steden waren weliswaar op de Landdag vertegenwoordigd, maar zij maakten deel uit van het desbetreffende Go, waar zij door het platteland en dus door de adel overstemd werden. Bovendien speelde het arme en dunbevolkte Zevenwouden, waar vrijwel geen adel voorkwam, destijds amper een rol op de Landdag. Na de Opstand was met de politieke emancipatie van de Steden de relatieve zeggenschap van niet-adellijke volmachten toegenomen. Dit gold ook voor het kwartier van Zevenwouden, dat nu een grotere rol ging spelen. De grietmannen van dit kwartier, die vrijwel nooit van adel waren, werden nu als ‘edelman’ van hun grietenij op de Landdag afgevaardigd. Daarentegen was met de Opstand de rol van de geestelijkheid uitgespeeld, waardoor in Oostergo en Westergo, waar vrijwel alle rijke kloosters en parochies te vinden waren, de invloed van de adel zal zijn toegenomen. Dit vormde echter amper een compensatie voor het genoemde machtsverlies.¹⁴⁵ Protesten van edelen tegen onder meer de machtsverhoudingen binnen het college van Gedeputeerde Staten kunnen als een uiting van frustratie over hun collectieve machtsverlies worden gezien.

Al vroeg werden voorstellen gedaan de Landdagen minder chaotisch te laten verlopen. In 1584 werd, duidelijk vanuit fel-calvinistische hoek, betoogd dat het te beklagen was dat de Landdagen zo ‘onordentlyck’ verliepen, met ‘schaede ende scheuringe van guede vruntschap ende eenicheyt’. De bijeenkomsten verliepen vaak, zodat tot groot nadeel van het algemeen belang geen ‘vruchtbaerlycke’ reso-

¹⁴² Hellinga, ‘Register’, 127.

¹⁴³ Guibal, *Democratie*, 17.

¹⁴⁴ Woltjer, *Friesland in hervormingstijd*, 46.

¹⁴⁵ Hellinga, ‘Register’, 127-128 en ‘Hessel Aysma’, 130.

luties genomen konden worden. Dit werd veroorzaakt, zo werd gesteld, door de ‘maniere van procederen’ en door de ‘ongeregeltheit van sommyge personen, tot den Landtdaegen affgeveerdiget, off sich selven indringende, sonder beroepinge ende behoirlycke qualificatie, jae wesende mede van periculoese humeuren’. Het eerste probleem kon worden opgelost door in elk kwartier een president aan te wijzen; een voorstel dat enige tijd later zou leiden tot de instelling van het Mindergetal. Het tweede probleem was moeilijker op te lossen, omdat het personen betrof die niet gericht waren op het ‘rechte parck daer men altyt nae behoert te micken ende schieten, als de verbreydinge des heyligen woordt Godts, ende welvaert des gemeenen Vaderlants’. Deze lieden hadden alleen maar oog voor hun eigen profijt en dat van hun ‘vrienden’, hun gedrag bracht ‘niet dan ydel haet ende vyantschap’ voort, nog afgezien van de (niet zo calvinistische) volmachten die op de Landdag binnendrongen en tegen de ‘gemeene saecke qualick gesinnet’ waren. Andere voorstellen betroffen een verbod op ambtencumulatie en de beperking van ambtstermijnen. Nog datzelfde jaar nam de Landdag inderdaad het besluit – dat niet getekend werd door de Steden – om het tegelijk bekleden van twee ambten te verbieden en ambtstermijnen zonder herverkiezing tot drie jaar te beperken.¹⁴⁶ Zeker op termijn werd er niet de hand aan gehouden, want later werd opnieuw over ambtencumulatie en ambtstermijnen geklaagd.

Machtsstrijd tussen Hof en Staten

Onder de Habsburgers had het Hof als vorstelijke regerings- en justitieraad, naast de civiele en strafrechtspraak, de taak om de stadhouder als adviescollege terzijde te staan op bestuurlijk terrein. In de praktijk was de stadhouder – die ook andere noordelijke gewesten als werkterrein had – echter vaak afwezig.¹⁴⁷ Dan werden diens bevoegdheden uitgeoefend door het Hof van Friesland, onder leiding van zijn machtige president. Reeds eind 1576, na de gevangenneming van De Robles en de komst van stadhouder Rennenberg, was de positie van ’s Konings raadsheren echter sterk in het geding. Niet duidelijk was welke zijde zij zouden kiezen en bovendien werden tegelijkertijd hun bestuurlijke bevoegdheden door Staten en Gedeputeerde Staten aangetast. Deze laatste werden, zoals we gezien hebben, steeds

¹⁴⁶ *CHB IV*, 453-454 (31 maart 1584) en 463-467 (27 april 1584); vgl. Guibal, *Democratie*, 101-103. Van Reyd vervolgt zijn hierboven geciteerde beschrijving van de gang van zaken op de Landdag van 1600: ‘Ick schrijve dit niet tot oneer van den Vriesen, want die vroomme [rechtschapenen, braven, en dat waren in de ogen van Van Reyd ongetwijfeld de calvinisten, H.S.] in grooten getal klaechden ende suchten hier over, ende sloegen allerley middelen voor, om soo verderffelicke misbruycken te beteren, brachten oock te weghe, dat beslooten werdt, dat niemant zoude voortdaen twee Ambten bedienen. Die Gedeputeerde, Reken-meesters ende Admiraliteyts Raden souden alle twee Jaer ende die Gedeputeerden in de Generale Staten ende Raeden van State alle drie Jaer verandert worden, niemant zou int kiezen op hem selfs, ofte op zijne verwanten mogen stemmen’; Van Reyd, *Historie*, 616.

¹⁴⁷ Hellinga, ‘Hessel Aysma’, 127.

machtiger en konden hun nieuwe status alleen vestigen ten koste van het Hof. In oktober 1577 kregen Gedeputeerde Staten de zorg voor waterstaatszaken opgedragen. In maart 1578 werden de raadsheren uitgeschakeld en ‘provisioneel’ vervangen.¹⁴⁸ Gedeputeerde Staten maakten direct van de gelegenheid gebruik en stelden pogingen in het werk om het recht van grietmansverkiezing aan het Hof te onttrekken.¹⁴⁹ Door de calvinistische staatsgreep in 1580 verzwakte de bestuurlijke positie van het Hof nog verder. In februari 1581 verklaarde de Landdag dat het Hof ondergeschikt was aan de Staten, en in april van dat jaar besliste Willem van Oranje dat het Hof zich voortaan diende te beperken tot de rechtspraak.¹⁵⁰

Het nieuwe, ‘gezuiverde’ Hof was echter niet van zins zijn bestuurlijke macht zonder slag of stoot op te geven. In het bijzonder de steile calvinist Hessel Aysma zou alles op alles zetten om die macht te behouden. Aysma had een rol gespeeld in de staatsgreep van 1580 en werd als eerste Fries in het machtige ambt van president in het Hof benoemd. Hij kreeg het direct aan de stok met luitenant-stadhouder Merode, die hem machtswellust en vriendjespolitiek verweet. Inderdaad noemde hij zich ‘president van Friesland’, woonde de vergaderingen van Gedeputeerde Staten bij en wist tal van bloedverwanten in belangrijke ambten benoemd te krijgen, waardoor hij een uitgebreide clientèle wist te vormen. Dat het Hof gekortwiekend werd en ondergeschikt gemaakt aan de Staten was hem een doorn in het oog. Hem was er alles aan gelegen om de bevoegdheden, zijn bevoegdheden, terug te winnen. Aldus ontstond een gevaarlijke verdeeldheid onder de pas aangetreden calvinistische machthebbers. De Hoffactie vond steun bij de kerk, bij een aantal volmachten in Oostergo die tot Aysma’s clientèle behoorden en bij edelen die ontevreden waren over het Statenregiem. En bij de Steden, die onder aanvoering van Leeuwarden in hun streven naar een groter aandeel in politiek en bestuur – we komen er op terug – het meeste heil verwachtten van het Hof. Aan het hoofd van de Statenfactie stond Karel Roorda, evenals Aysma fel-calvinistisch, die de meerderheid van het door het platteland gedomineerde college van Gedeputeerde Staten aan zijn zijde wist.

In de jaren die volgden kwamen de partijen steeds scherper tegenover elkaar te staan. In 1583 werd de bejaarde Merode weggepest en werd Willem Lodewijk van Nassau tot nieuwe luitenant-stadhouder benoemd; na de moord op Oranje in juli 1584 werd hij stadhouder. Omdat een land zonder vorst nog steeds ondenkbaar leek en buitenlandse steun niet kon worden gemist, boden de Staten-Generaal de soevereiniteit aan koningin Elizabeth van Engeland aan. Zij weigerde, maar stuurde de graaf van Leicester, die door de Staten-Generaal werd aangesteld als landvoogd. Tijdens zijn bewind (1585-1587) maakten de opstandige gewesten een diepgaande crisis door, die ook Friesland niet onberoerd liet. Leicester, een radicaal calvinist, had niet de gematigdheid van Oranje en vond een factie van Hollandse regenten

148 Vries, ‘Totten regiment’, 63-67, 82; Hempenius-Van Dijk, ‘Tot ’s lands dienst’, 115-119.

149 Guibal, *Democratie*, 35-36.

150 Hempenius-Van Dijk, ‘Tot ’s lands dienst’, 109-110.

onder leiding van Oldenbarnevelt tegenover zich. Fellere calvinisten daarentegen waren aanvankelijk sterk op zijn hand.¹⁵¹ In de omstandigheid dat Friesland in feite weer door een landvoogd geregeerd werd zagen Aysma en zijn medestanders hun kans het Hof weer zijn vroegere positie van bestuurscollege terug te geven. Daarbij vonden zij uiteraard Gedeputeerde Staten op hun weg, die in Friesland in toenevende mate het centrum van verzet tegen het autoritaire en eigenmachtige bewind van Leicester vormden, een rol die zij ook voorheen tegenover de landsheer en landvoogd hadden vervuld.

Er was dus niet alleen sprake van een machtsstrijd. Het conflict kreeg ook een ideologische lading door het debat over de vraag hoe Friesland geregeerd moest worden: door een vorst of als een vrije republiek. Die discussie had alles te maken met de eerder genoemde tegenstrijdige visies op het herstel van de Friese Vrijheid.¹⁵² De vraag kwam al aan de orde na het vertrek van luitenant-stadhouder Merode. De Staten wilden het ambt vacant laten, maar dat was tegen de zin van Oranje. Wel mochten de Staten drie personen voordragen, maar Oranje wilde zich beslist laten vertegenwoordigen in Friesland.¹⁵³ De Staten kwamen met een voordracht met onder meer de 23-jarige graaf Willem Lodewijk van Nassau, zoon van Oranjes broer Jan van Nassau, die inmiddels zijn sporen als legeraanvoerder had verdiend. Gedeputeerde Staten en Karel Roorda – die een ‘vrije Zwitserse regering’, dus een zuiver communalisme, wilden invoeren – beledigden Oranje door niet voor Oranjes neef, maar voor een buitenstaander en een relatief lichtgewicht de voorkeur uit te spreken, namelijk voor baron Von Hohensachsen,¹⁵⁴ een Zwitsers (sic) officier in dienst van Jan van Nassau, die door de Friese edelen wellicht meer als huns gelijke kon worden beschouwd en dus een zwakke stadhouder zou zijn.

Zodra Willem Lodewijk in 1584 Willem van Oranje had opgevolgd, voorzien van een commissie van de Staten-Generaal,¹⁵⁵ trachtten Gedeputeerden hem uit de greep van Aysma en de zijnen te houden door hun zetel én de bijeenkomsten van de Landdag van Leeuwarden naar Franeker te verplaatsen, dit uiteraard onder Aysma's protest. De nieuwe stadhouder, die zijn intrek in Franeker nam, was kortstondig van mening dat, nu de Staten het bewind aan Leicester hadden opgedragen, de regering niet langer berustte bij Gedeputeerde Staten, maar bij stadhouder en Hof. Willem Lodewijk leerde in de Friese situatie echter al gauw de kunst om zowel de kool als de geit te sparen en tussen beide partijen te laveren; een vaardigheid die hij

151 Algemeen over de Leicesterse periode: Fruin, ‘Motley’s geschiedenis’, Oosterhoff, *Leicester* en Israel, *De Republiek I*, 247-257.

152 Het debat werd ook in de andere opstandige gewesten gevoerd, Van Gelderen, *Political Thought*, 199-207.

153 *CHB IV*, 382-385.

154 Hellinga, ‘Hessel Aysma’, 134. Zie over Johann Philipp Freiherr van Hohensachsen of Hohensax (1550-1596): Van der Aa, *Biographisch woordenboek VIII* (Haarlem 1867) 973-974; Brugmans, *Correspondentie Leycester I*, 302; II, 137, 221; Roelink, *Honderdtal brieven*, 179-180. Zijn gemummificeerde stoffelijk overschot valt te bezichtigen in de kerktoren van Sennwald, Zwitserland.

155 Guibal, *Democratie*, 23.

de komende decennia nog verder zou ontwikkelen. Hij koos al spoedig voorzichtig de kant van de Staten, die het bewind van Leicester in meerderheid (onder leiding van Karel Roorda) slechts onder voorbehoud hadden aanvaard.¹⁵⁶ Sedertdien verloor de Hofpartij op de Landdag aan aanhang. Aysma en de zijnen trachtten de zaken nog naar hun hand te zetten door afzonderlijke besluiten te nemen, een eigen college van Gedeputeerde Staten op te zetten, de heerschappij aan Leicester op te dragen en de soevereiniteit nogmaals aan Elizabeth aan te bieden, maar alles tevergeefs. Leeuwarden en Franeker kregen in 1586 van de Staten-Generaal de vrije magistraatsbestelling, uiteraard tot groot ongenoegen van Willem Lodewijk, want daardoor werd ook zijn gezag aangetast.¹⁵⁷ Naarmate de aanhang van Leicester ook in de andere gewesten afbrokkelde, daalde in Friesland de ster van Aysma, die immers al zijn kaarten op de Engelse landvoogd had gezet. Uiteindelijk werd de in het nauw gedreven Aysma wegens zijn al te nauwe verbondenheid met Leicester afgezet en onder huisarrest geplaatst. Het ambt van president van het Hof werd in oktober 1587 afgeschafte. In december van dat jaar verdween Leicester zelf voorgoed van het toneel. Daarmee hadden de 'centralisten' in Friesland het pleit verloren en bleef de bestuurlijke macht vast in handen van de Staten en hun gedelegeerden. In 1588 kreeg het Hof van de Staten een instructie, waarin werd bepaald dat de raadsheren zich tot de uitoefening van de rechtspraak dienden te beperken. Slechts de magistraatsbestelling in negen van de elf steden bleef, als een niet onbelangrijk relict uit de landsheerlijke tijd, vooralsnog aan stadhouder en Hof.

Dat de magistraatsbestelling niet aan het Hof, maar uitdrukkelijk aan de stadhouder en het Hof bleef opgedragen, lag voor de hand. Reeds toen Bernard de Merode luitenant-stadhouder werd van Willem van Oranje was Merode met de Staten overeengekomen dat hij 'in allen zaecken van Justitie sich zal dragen als het Hoofft, ende een besunder Lidtmaet van den provinciale Raedt oft den Hove aldaer, ende met den Raden ende Leeden van dien de voorsz. Justitie helpen hanthaven ende avanceren'.¹⁵⁸ Deze functie had de stadhouder reeds tijdens het landsheerlijk bewind vervuld, en sindsdien was dat zo gebleven. In 1620 kreeg de opvolger van Willem Lodewijk, zijn broer Ernst Casimir, in zijn commissie van de Staten van Friesland de opdracht 'de regeringe der Landschappe met onse Gedeputeerde voorsz. ende de administratie van de Justitie metten Provinciaelen Raed te bewaren ende belyden'.¹⁵⁹ De instructie van het Hof (en die van Gedeputeerde Staten) gold voor zover van toepassing ook voor de stadhouder. De stadhouder was dus aan het hoofd van het bestuur en van de rechtspleging in de provincie geplaatst en had het recht zitting te nemen in het college van Gedeputeerde Staten en in het Hof van

156 Oosterhoff, *Leicester*, 64.

157 Spanninga, 'Om de vrije magistraatsbestelling', 131. Wellicht waren de steden van de Hofpartij vervreemd door de pogingen van Leicester om de generale middelen in te voeren.

158 *CHB* IV, 238.

159 *CHB* V, 260.

Princps Nassouici generis Comes hic Gulielmus,
Nomen et acta sequens Principis Auracii.
Consilij, curis, precibusq; manuq; patronus
Frisiæ gentis, cum fuit hostis Iber

Huic vitam senior, aueris pueriq; precantur
Longarum, et cupiunt hunc Patrem habere diu.
Sed quo post mortem proles quoq; tertio cernat
Hunc, Petor dono hanc Harmius offereit.

Afb. 6 Portret van graaf Willem Lodewijk van Nassau-Dillenburg, door Pieter Feddes van Harlingen. Gravure uit 1614.

Friesland. In de zittingszaal van het Hof op de Kanselarij stond derhalve prominent temidden van de zitplaatsen van de raadsheren de troon van de stadhouder, oorspronkelijk de zetel van 's konings plaatsvervanger in Friesland. Dit was min of meer symbolisch, want deze zetel was altijd leeg, behalve bij het zogenaamd klein revies, wanneer de stadhouder in beginsel aanwezig moest zijn.¹⁶⁰ Vonnissen van het Hof werden uitgesproken uit 'name en van weegen de Heerlykheit der Landschappen van Frieslandt', doch andere bekendmakingen van het Hof werden gepubliceerd uit naam van de stadhouder.¹⁶¹ De stadhouder was 'een Doorluchtig Persoon, die de luister van de Oppermacht en de plaetse der Staten voor ende nevens de andere Overheden vertoont ende waerneemt'.¹⁶² Het opdragen van de magistraatsbestelling aan de stadhouder en het Hof zou een twistappel worden, die de verhouding tussen Hof en Staten nog lang zou blijven verstoren.

Steden en platteland in conflict

Ondanks de economische symbiose tussen stad en platteland, hebben zich tussen beide sinds de opkomst van de steden in de middeleeuwen ook spanningen voorgedaan. Steden streefden een monopolie op handel en nijverheid na door geprivilegieerde markten binnen hun poorten te houden en handel en ambachten op het omringende platteland zoveel mogelijk tegen te gaan. In Friesland was dat in de late middeleeuwen niet veel anders.¹⁶³ Ook tijdens de landsheerlijke periode vormde de rivaliteit tussen de steden en de landen Oostergo, Westergo en Zevenwouden een belangrijke politieke factor. Op het platteland hadden de edelen, die één front vormden tegen de landsheer, onbetwist de leiding. De steden voelden zich meer bedreigd door deze edelen dan door de landsheer en hadden alle reden om steun bij hem te zoeken. En deze gaf hun die steun ook. Zo was mede door ingrijpen van het centraal gezag een eind gemaakt aan de macht en invloed van de hoofdelingen in de steden.¹⁶⁴ Voor de steden was er ook minder aanleiding tot onenigheid met de landsheer. De steden waren zelfstandiger dan de landen omdat ze dubbeltallen voor de magistraatsbestelling mochten opmaken. Bovendien werden de ingewilligde bedden omgeslagen over de floreen, en deze belasting drukte vooral op de inwoners van het platteland. Toch kregen de steden niet alles in Brussel gedaan. Handel en nijverheid op het platteland werden niet verboden, ondanks meerdere pogingen daartoe.

En dan was er nog de onvervulde wens van de steden om op de Landdagen niet

160 Hempenius-van Dijk, 'Tot 's lands dienst', 111-112.

161 Sickenga, *Het Hof*, 11-12.

162 Huber, *Heedensdaegse rechts-geleertheit*, 578 (IV-12-4).

163 Zie o.m. Spahr, *Samenleven*, 75-79; Schroor, 'Leeuwarden', 87; Nijboer, 'Openen en sluiten'.

164 Spanninga, 'Hoofdelingen en burgers', 16-25.

langer onder de drie landen gerekend te worden – waardoor zij in elk van de goën een minderheid vormden en door de edelen overstemd werden – maar een vierde lid op de Landdag te vormen en eigen vertegenwoordigers in Gedeputeerde Staten te krijgen. Die edelen zagen nogal neer op de vaak minder ontwikkelde en minder vermogende burgerij van handelaren en ambachtslieden, en wilden niet dat de steden een zelfstandige positie en daarmee meer zeggenschap op de Landdag kregen.¹⁶⁵ En dat terwijl in de zestiende eeuw het aandeel van de steden in Friesland toenam van een kwart tot een derde van de totale bevolking.¹⁶⁶

Sinds 1576 kwamen de oude geschillen tussen landen en steden heftiger dan ooit naar voren, en dat was niet in de laatste plaats doordat met de Opstand de Staten en Gedeputeerde Staten aanmerkelijk aan gewicht wonnen. In september 1578 boekten de steden een overwinning: in ruil voor hun financiële medewerking bij het nijpende geldgebrek werd hun ‘bij provisie’ toegestaan twee Gedeputeerden aan te wijzen, die tot de volgende Landdag samen met de andere Gedeputeerden de kwesties zouden behartigen die zowel de steden als de landen aangingen.¹⁶⁷ In maart 1579 behaalden ze nog een succes, toen stadhouder Rennenberg bepaalde dat de steden tijdens de zittende Landdag als vierde lid moesten worden toegelaten, omdat dit niet meer dan billijk was gezien hun financiële bijdrage. Dit onder protest van de landen, die zich wilden blijven houden aan ‘d’olde privilegien ende usantien, altyts geobedieerd; te weeten, dat in de landen van Vryeslant nyet meer als drie Staten zyn, Geestelyck, Edele ende Eygenerffde, ende dat die Steden hen behoeren te vuegen een yder onder syn Goe daer zy sijn gelegen’.¹⁶⁸ Hiermee was de kous echter niet af. Na enige strijd – de details en de politieke context laten we hier voor wat ze zijn – bepaalde Willem van Oranje als stadhouder samen met vier andere arbiters op 11 februari 1584 dat de steden geen twee, maar drie Gedeputeerden mochten aanwijzen,¹⁶⁹ een regeling die tot aan het einde van de Republiek zou blijven gelden. Het resultaat was dat tijdens de Republiek in geen enkel gewest de zeggenschap van de steden op de gewestelijke politiek zo gering was als in Friesland, dat na Holland toch één van de meest verstedelijkte gewesten was. In het college van Gedeputeerde Staten bleef het platteland over tweederde van de stemmen beschikken, en op de Landdag was de zeggenschap van het platteland met drie van de vier stemmen nog groter.¹⁷⁰ Overigens werd in de instructie voor het college, die in maart van dat jaar werd vastgesteld, bepaald dat de drie Gedeputeerden van de Steden geen stem in het kapittel hadden bij grietmansbenoemingen.¹⁷¹

165 Theissen, *Centraal gezag*, 302-329, 340-348; Woltjer, *Friesland in hervormingstijd*, 49-54.

166 Zie p. 36.

167 CHB III, 1210; Guibal, *Democratie*, 20; Woltjer, *Friesland in hervormingstijd*, 279; Woltjer, ‘In de leerschool’, 278.

168 CHB IV, 5-6.

169 Winsemius, *Chronique*, 739; Guibal, *Democratie*, 20; Woltjer, ‘In de leerschool’, 278.

170 Vgl. De Vries en Van der Woude, *Nederland*, 585-587.

171 Guibal, *Democratie*, 38.

Belangrijk voor de verhouding tussen steden en het platteland in de komende decennia waren de afspraken die in augustus 1579 werden gemaakt over de bijdrage van de steden in de oorlogslasten. Er moest door Friesland op zeer korte termijn beslist een groot bedrag worden opgebracht. Op 10 augustus 1579 verklaarden de op de Landdag vergaderde volmachten van de Steden, zich in het algemeen belang neer te zullen leggen bij een arbitrale uitspraak van stadhouder Rennenberg en enkele raadsheren van het Hof, op voorwaarde dat de steden voortaan voor de ‘vierde Staet sullen geacht ende gereputeert worden’.¹⁷² De uitspraak werd gedaan op 15 augustus, en behelsde dat de steden uit ‘hun corporen, binnen hun poorten ende vyercanten’ een negende deel van de Friese contributie moesten opbrengen, de zogenoemde ‘corpor-’ of ‘corpergelden’.¹⁷³ Deze verdeling van de lasten zou tot 1638 de grondslag blijven voor het aandeel van de steden in de bijdrage van Friesland in de oorlogskas van de Republiek. Als compensatie kregen de steden ‘geduyrende den tyt van de jegenwoordige troublen’ de ‘vyerde Staet ende Stemme in de gemeene Lantszaecken’.¹⁷⁴

Overigens maakten de Steden in een remonstrantie aan stadhouder en Hof direct al duidelijk waarom alle lasten eigenlijk over de florenen moesten worden omgeslagen, en dat zij met het toestaan van de ‘negende penning’ meer betaalden dan waartoe zij in feite verplicht waren. In Friesland, zo werd betoogd, zijn weliswaar veel steden, maar de meeste zijn klein, waaronder wel vijf die ‘niet meer, iae min als Dorpen te achten zyn’. En dat, terwijl op het platteland veel dorpen of buurten zijn die ‘wel soe groot ende beeter zyn’, zoals Kollum, Balk, Joure, Berlikum, Oldeboorn, Ferwerd, Hallum en Stiens. Joure en Kollum hebben elk ‘meer neeringe ende welfaeren’, blijkend uit de opbrengst van de waag, dan vier of vijf van de kleinste steden. Ettelijke koopmanshuizen in Kollum zijn vaak zelfs duurder dan die in Leeuwarden. Sterker nog: de Friese steden zijn juist zo klein doordat op het platteland boterwagen en ‘andere neeringen ende ambachten’ worden toegestaan. Bovendien zijn er ten plattelende talloze kostelijke huizen van edelen, die soms meer waard zijn dan vijf of zes fraaie burgerhuizen in de steden; alsmede grote klooster-

172 *CHB* IV, 61-62.

173 Vanouds beweerden de steden geen imposten te hoeven afdragen, omdat zij, in tegenstelling tot het platteland, belangrijke vestingwerken en dergelijke hadden te onderhouden. De bijdrage werd beperkt tot het ‘corpus’ van de stad, omdat veel steden, met name Leeuwarden en Franeker, een plattelandsgebied onder hun jurisdictie hadden, de zogenoemde klokslag, waar net als op het overige platteland floreenbelasting geheven werd. Het corporgeld zouden de steden mogen dragen uit belastingen naar eigen goeddunken binnen de poorten te heffen.

174 *CHB* IV, 68-69 (zie ook 61, 65, 70, 74, 75, 80, 83, 90 en 117); Winsemius, *Chronique*, 642-643. Tevens werd bepaald dat Het Bildt een 25-ste deel moest opbrengen, onder protest van de steden, die vonden dat deze grietenij ‘meer dan den derden part beter te zyn dan alle de steeden van Fryeslandt’; *ibidem* IV, 117. Twee dagen later maakten de raadsheren bekend welk aandeel door elke stad zou moeten worden gedragen. De steden namen hiermee geen genoegen en maakten een andere verdeling op, waarbij rekening werd gehouden met het feit dat enkele steden meer van de oorlog te lijden hadden gehad dan andere. Leeuwarden en Sneek moesten meer bijdragen (32,5% en 14,3% in plaats van 29% en 11%), en de andere steden minder; *ibidem* IV, 69-70, Winsemius, *Chronique*, 847b; *CHB* IV, 68-70.

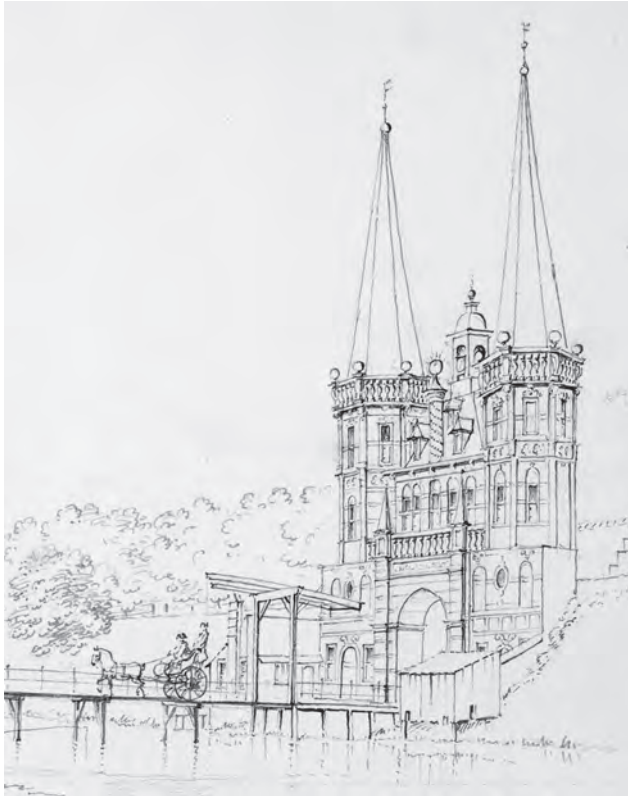
complexen, die 'beter' zijn dan twee of drie van de kleinste steden tezamen, waarvoor evenmin 'contributien' gevraagd worden. Kortom: het is onredelijk dat de inwoners van de Steden vanwege hun huizen meer moeten bijdragen dan de plattelanders, temeer omdat de stedelingen voor hun landerijen ook de floreenrente moeten betalen. Daar komt nog bij dat burgers moeten wachtlopen en het onderhoud van poorten, wallen, grachten, straten, bruggen en dergelijke moeten betalen, zowel 'in tyden van trubbele als vrede'. Dat is ook in het belang van de plattelandsbewoners, want in tijden van nood kunnen deze met hun bezittingen in de versterkte steden vluchten, waar zij dan evenveel bescherming genieten als de eigen burgers. Het waren argumenten die de daarop volgende decennia vaak naar voren zouden worden gebracht.¹⁷⁵ Desalniettemin beloofden de steden hun uiterste best te doen om de corpergelden op te brengen, mits zij zelf zouden mogen bepalen op welke wijze het geld geïnd zou worden, zoals zij ook de landen daarin vrij lieten.¹⁷⁶

Toch waren de steden er niet geheel gerust op dat zij wat de lasten betreft nu met rust zouden worden gelaten, want de landen bleven van mening dat pas van een eerlijke verdeling sprake zou zijn wanneer de steden een vierde deel zouden bijdragen. Daarom richtten zij zich kort daarop in een remonstratie tot de Staten-Generaal, met het verzoek om er voor te zorgen dat zij op z'n minst niet met nog meer lasten van het platteland zouden worden opgezadeld, omdat het anders ondraaglijk zou worden. Gesteld werd dat de steden en dorpen in Friesland 'by olde tyden' altijd vrij waren geweest van de betaling van oorlogslasten, en dat deze tot dusver alleen gedragen werden door de landen. Desondanks was de steden voor de duur van de oorlog toch maar liefst een negende deel van deze lasten opgedrongen. De steden hadden dit met het oog op de nood der tijden aangenomen, maar tegen heug en meug, en hadden daartoe in hun steden imposities ingevoerd, zoals die ook in andere gewesten bestaan (bedoeld worden de gemene middelen), die nu alleen op de stadsbewoners drukken. Dit waren echter 'particuliere' middelen van de steden, die zij niet verplicht waren in de 'gemeene Landts buydel' te storten ter verlichting van de lasten van de gehele provincie. De landen zouden, buiten de 'corporen' van de steden, deze middelen ook zelf, 'reciproce', moeten invoeren, en in alle steden 'collecteurs' moeten aanstellen om de imposten te kunnen heffen op waren die de stad uitgevoerd worden. Pas dan zou een eerlijke lastenverdeling mogelijk zijn. Maar daar was helaas weinig kans op, zo moesten de steden constateren, want op het platteland willen de Goën, grietenijen, dorpen en zelfs burens elkaar geen lasten opleggen of zelf lasten dragen die een ander niet draagt.¹⁷⁷ Daarmee sloegen zij de spijker op z'n kop, want voor iedere lokale gemeenschap (de steden inclusief) en zelfs iedere Fries, ging het eigen belang voor het algemeen belang. De kwestie van de lastenverdeling tussen de steden en het platteland zou de komende decennia een

175 Zie bv. Algra, *Ein*, 155 noot 139.

176 *CHB IV*, 65-67.

177 *CHB IV*, 117-118.

Afb. 7 De Franekerpoort te Harlingen, gebouwd in 1608. Tekening, vermoedelijk vervaardigd door Cornelis Pronk circa 1740. Omstreeks 1600 werden in de welvarende Friese steden uit burger-trots tal van openbare gebouwen opgetrokken, zoals de bekende stadhuizen van Franeker en Bolsward. Pronkerige stadspoorten als deze dienden om het verschil met het platteland te benadrukken.

scherpe angel blijken te zijn die zich niet zo gemakkelijk liet verwijderen. In de jaren 1598-1600 dreigde de onenigheid door een aaneenschakeling van kwesties te escaleren.

Op de Landdag in het voorjaar van 1595 werd tweeënhalve maand lang ‘meer tijds versleten met practijcken, hoe elck syne parthy stercken mochte, als met vordering van gemeene beste’ en werd voorts geruzied over de imposten (accijnzen) op wijn, bier, zout, zeep en edik.¹⁷⁸ En op de Landdag daarop, die in december 1595 begon en die drie maanden zou duren, moest worden gesproken over extra financiële bijdragen aan de Generaliteit in verband met de oorlogssituatie. Besluiten werden echter niet genomen, volgens Van Reyd vanwege ‘sekere partyschap, die tegens den Stadthouder, om zijne autoriteyt te verminderen, soo langhs so meer groeyde, ende om dat de platte Landen ende Steden, inde manier van de penningen te vinden, twistigh waren’.¹⁷⁹

¹⁷⁸ Van Reyd, *Historie*, 396-397; vgl. *RSF*, nrs. 429-433.

¹⁷⁹ Van Reyd, *Historie*, 418-419. Door bemiddeling van Willem Lodewijk en enkele Gedeputeerden werd evenwel door de Staten besloten dat enkele imposten, die op de vorige Landdag reeds waren ingewilligd,

In 1598 brak in Westergo een diepgaand verschil van mening uit over de verkiezing van de Gedeputeerden voor dit kwartier. Er werd onder meer getwist over de vraag of een grietman (i.c. Ernst van Aylva van nota bene Oostdongeradeel) gedeputeerde of überhaupt volmacht ten landdage mocht zijn.¹⁸⁰ Intussen bleek – en dat maakte de situatie nog complexer – dat ontvanger-generaal Taco van Dyxtra niet aan zijn financiële verplichtingen kon voldoen (zijn kas wees een tekort aan van 130.000 gulden), waardoor in het leger in toenemende mate gevaarlijk geldgebrek ontstond. Op de Landdag bleef men het oneens over hoe Dyxtra moest worden aangepakt. Sommige volmachten eisten dat Dyxtra rekenschap zou afleggen, wat volgens Van Reyd door anderen, verwanten en borgen van de ontvanger, werd tegengewerkt, waardoor ‘de spraeck ging, dat sy met des Landts penninghen privae ten Coophandel dreven, erf ende goedt aenkoften, ende met heymelijc verbont die rekeninge sochten te verwijlen, so niet heel te verdonckeren’.¹⁸¹ Uit onvrede met de verdeeldheid en besluiteloosheid van de Landdag liet de magistraat van Leeuwarden Dyxtra eigenmachtig in hechtenis nemen, tot groot ongenoegen van de Gedeputeerden.

Uiteindelijk stemde de Landdag met de gevangenneming van Dyxtra in, en kreeg hij tien dagen de tijd om met zijn rekening te komen, anders zou hij aan het Hof worden overgedragen. Frederik van Vervou, hofmeester van stadhouder Willem Lodewijk, schreef daarop aan zijn meester dat de ‘ligue’, die Dyxtra min of meer in bescherming nam, nu zeer zwak werd. Tot die ligue behoorden Ernst van Aylva en zijn companen en mr. Eco Isbrandi, secretaris van de Staten en Gedeputeerde Staten. De oppositie eiste het ontslag van laatstgenoemde en liet in het geheim al na gaan welke landerijen hij tijdens zijn ambtsperiode had aangekocht. ‘Godt den Here sij gedancket dat alle dese Liguers van Roorda sijne geselschap sijn, die welcke nu bij alle menschen bekent worden, wat scopus sij hebben, ende vele vallen aff die be-

gedurende drie jaar zouden worden verpacht, onder bepaling dat deze zouden komen te vervallen zodra de vijand uit Twente was verdreven; *RSF*, nr. 446; *CHB IV*, 891-892.

¹⁸⁰ Zie p. 87.

¹⁸¹ Van Reyd, *Historie*, 492b. ‘Die gheemeene vermoedingh was, dat hy met des Lants gelt eygen baet gesocht, koop-handel gedreven, ende om vrienden ende aenhangh te maecken, aen eenige voorname luyden uyt geleent hadde, want hy en hadde het met pracht ende quade huyshoudinge niet verquist. Ende misreekeninge ofte dooling konde in soo grooten som gheen plaets hebben’; *ibidem*, 493a. Vgl. artikel 29 van de ‘Articulen bij maniere van Doleantie’ van febr. 1601: over Dyxtra werd vaak geklaagd ‘over zyn maniere van doen, ten aensiene van particuliere personen, die welcke van hem doer ordonnantien, gelt solden ontfangen, dat hy verscheyden personen lang op de tocht heeft ghehouden, eer hy aen gelt conde gheraecken, eensdeel vermits hy weynich yn huys was, ende doer copen, rossen, tuysschen [ruilhandel, bedriegen], reysen ende quispelen, de bedieninghe van zyn ampt niet wel waer naem, ende meede dickmael veynsde gheen gelt by de buydel te weesen, dan die parthyen die ordonnantie hadden, wees tot een ofte eenighe Coopluyden, die t gelt wel solden verschieten, mits daer aff wat ghenietende, t welck gheniet altemet tot een groote summa styghende, niet sonder pregnante reeden gheacht worden, een ghemaect handel te weesen, om die personen, die de ordonnantie hadden, ende het gelt noodich waeren, wat aff te dysen, tot profyt van den Ontfanger, ende zyn meede Hulper den gheaddresserde Coopman, die welcke t gelt eerst van den Ontfanger haelde, ofte van s Lants penningen onder hem hadde, ende alzo Lants penningen doer simulatie als zyn eyghen penningen verschoot, ghenietende die selve Coopman ende Ontfanger t samen t gheene affgedyst worde’; *CHB IV*, 1120.

ter verstant bekomen'. De genomen resoluties 'mishagen die Liguers soe seer, dat mr. Eecko seght dat een rechte tirannie opgericht wert, ende dat men sulckes niet en behoort te lijden. Dewijle sij nu bemercken dat alles hun tegen loopt, geven sij voor dat dit een beginsel is om die inlandische malecontenten een voet te geven haer meester te maecken, in den eersten int Collegio en soe voorts van 't gehele Landt, niet tegenstaende dese volmachten altosamen goede ende olde patriotten sijn'.¹⁸² Dyxtra werd overgedragen aan het Hof, maar hij kon ook na herhaalde 'torture' niet duidelijk maken waar het geld gebleven was, waarna hij op het schavot 'gestuypt' (gegeseld) en voor de rest van zijn leven uit Friesland verbannen werd; zijn bezittingen en die van zijn borgen werden geconfisqueerd.¹⁸³ Vervolgens ontstond tussen de Kwartieren in maart 1599 grote onenigheid over de opvolging van Dyxtra als ontvanger-generaal. De Steden kozen Upco van Burmania, Oostergo en Zevenwouden opteerden voor Obbe Assesz Ayssema, terwijl Westergo als het meest contribuerende kwartier – het betaalde driezevende deel¹⁸⁴ – er de voorkeur aan gaf een ontvanger-generaal voor alleen het eigen kwartier te benoemen.¹⁸⁵ Pas in maart 1601 zou in de persoon van Hessel van Bootsma een nieuwe ontvanger-generaal voor de gehele provincie worden benoemd.¹⁸⁶

De scheuring van 1600

Het jaar daarop kwam de onderlinge verdeeldheid tot een nieuw, gevaarlijk dieptepunt.¹⁸⁷ In de winter van 1599-1600 was de geldnood van de Generaliteit in verband met de militaire situatie nijpender dan ooit. Vanuit enkele gewesten, waaronder Friesland, was de afdracht van contributie zo goed als stil komen te liggen. Friesland lag bovendien jaren achter met zijn contributies, maar zolang Willem Lodewijk alle pogingen in het werk stelde om de interne verdeeldheid op te lossen, hiel-

¹⁸² TR, SHA inv.nr. 167 (Fr. van Vervou aan Willem Lodewijk, 19, 21 en 22 juli 1598).

¹⁸³ CHB IV, 991 vv.; HCL, SIL nr. 298; Vervou, *Enige gedenckvveerdige geschiedenissen*, 80-81; Van Reyd, *Historie*, 492-493; Wagenaar, *Het leven*, 250-251. Ook bij de kwestie-Dyxtra kwam als vanzelf opnieuw de vraag aan de orde of grietmannen en andere ambtenaren wel als volmacht op de Landdag mochten compareren. Een drietal volmachten van Oostergo (Wopke van Scheltema, Homerus van Harinxma en Doecke Aysma) protesteerde mede namens andere volmachten van hun kwartier tegen het feit dat de commissie die de rekening van Dyxtra moest nazien in meerderheid bestond uit 'Grietsluyden ende Officieren, die welcke na het olde wettelyck en loffelycke gebuyck van dezen Lantschap, geen Volmachten op Lantsdagen en moegen wesen'; CHB IV, 993. Enkele bezorgde edelen en eigenerfden deden daar in nov. 1598 in een memorie aan de Staten nog een schep bovenop, zie p. 83.

¹⁸⁴ Van Reyd, *Historie*, 613a.

¹⁸⁵ RSF, nrs. 548, 549, 565-1 en 570. Op 5 april werd Hessel van Bootsma voorgedragen als ontvanger-generaal van Oostergo (nr. 577, vgl. nr. 619); op 1/4 juli werd Hero van Hottinga in dit ambt aangesteld voor Westergo (nr. 591).

¹⁸⁶ RSF, nr. 619.

¹⁸⁷ De gebeurtenissen in het jaar 1600 verdienen nader onderzoek. Veel materiaal is te vinden in het vuistdikke dossier in SHA, inv.nr. 366. Zie ook het *Journal van Anthonis Duyck* II, 589-590, 679-680, 708-709, 711, 716-717, 726-731, 743, 753, 763 en 775-777 en Van der Woude, *Sibrandus Lubbertus*, 480-483.

den de Staten-Generaal zich op afstand, al werd vanuit Den Haag voor de zoveelste keer wel aangedrongen op de invoering van de gemene middelen om de financiële problemen te boven te komen.¹⁸⁸ Drie leden van de Staten-Generaal reisden in maart 1598 daartoe naar Friesland af, maar kregen nul op het rekest: Friesland weigerde over te gaan tot heffing van de gemene middelen, zoals in Holland, Zeeland en Stad en Lande, al werd wel de toezegging gedaan dat de quote uiteraard opgebracht zou worden.¹⁸⁹

Volgens Van Reyd, die als hoveling van Willem Lodewijk een nogal kritische kijk had op het Friese politieke bedrijf, hadden de Friezen geen enkele reden tot klagen:

Vrieslandt had de minste ontschuldige int Contribueren, als vele Jaren gheen overtocht noch inlegeringh van vriendt noch vyandt, maer 't volle ghenot van den Acker-bou ende Veetocht ghehadt hebbende, niet-te-min sochten eenighe voorname credijt ende gunst by de gemeente te winnen, met de aengename propoosten van weynig te gheven. Ende maecten die saeck so swaer, datter een Lantdach gehouden wert vier Maenden langh, sonder te kunnen verghelijcken. Sy riepen, dat met groote schattinghen qualijck ghehuysset wierde, men hadde int leste Legher onnutte kosten gedaen, ende veel gelts konnen sparen. Wilden daerom van de schulden en t'achterheyden des verledenen Jaers niet hooren, vele min van de schulden der Admiraliteyt. Het waere onmogelijc uyt de schamele Ghemeynte meer gelts te parssen, die schattingen verslonden een geheele helft van hare opkomsten. Die Hollanders saten in weelde, ende gaven van haren overvloet, half Brabant ende Vlaanderen waere tot hun ghevlucht, ende hielpen die Contributien draegen. Daer en boven wistense lange reeckeningen in te stelle (daer men geenen schijn nochte bewijs van sage) ende hare quota daer mede te verlichten. Maer Vrieslandt moestet al met baer gelt uytrichten. Die van Hollant antwoorden, al thoonden sy een goedt mannelick gelaet, om den Vyant niet te verblijden, nochtans viel die schattinge haren Ingesetenen so suyr ende swaer, als yemandt anders... Al haer geestelijcke goederen ende Dominien haddense verkoft ende in den Krijgh versmolten... Daar en boven eenige Millioenen schulden gemaect, daar van sy die Renten betaelden. In plaatse dat Vrieslandt op d'onroerlijcke goederen alleen haere quota konde vinden, die geestelicke goederen ende Dominien gheheel behoude, ende met allen gene schulden ghemaect hadde....¹⁹⁰

De Friezen konden klagen wat ze wilden, de quote moest opgebracht worden, en daartoe moesten de zwaar ontoereikende overheidsinkomsten vergroot worden. Over de verdeling van deze lasten waren de plattelandskwartieren en de Steden het echter sinds jaar en dag hartgrondig met elkaar oneens. Zoals we eerder gezien hebben was men in 1579 'bij provisie' overeengekomen dat de Steden een negende deel van de contributies zouden dragen (het 'corporgelt').¹⁹¹ Van jaar tot jaar was deze situatie naar eigen zeggen door de Steden getolereerd, steeds 'in faueur van de gemeene sake'. In 1596, toen voor Friesland vrediger tijden waren aangebroken en 'de

188 Den Tex, *Oldenbarnevelt* II, 350.

189 *RSF*, nr. 494.

190 Van Reyd, *Historie*, 601a-601b.

191 Zie p. 104.

Landen wederom bewoont ende gefrequeenteert werden, ende de neeringe uyt de Steden ten platten Lande gevaren was', achtten de volmachten van de Steden de tijd gekomen dat het platteland weer meer in de belastingen ging bijdragen en zij daarin werden verlicht. Door bemiddeling van Willem Lodewijk werd daarop door alle vier kwartieren van de Landdag aangenomen, dat de op de vorige Landdag ingewilligde imposten op wijnen, brandewijnen en bieren voor drie jaar zouden worden verpacht. Ze zouden echter komen te vervallen wanneer de vijand voor die tijd tot over de Rijn zou zijn gedreven.¹⁹² Toen het jaar daarop, in 1597, Overijssel en Gelderland geheel bevrijd waren, werd de belofte tot grote ergernis van de Steden niet nagekomen.

In maart 1600 werd de knuppel in het hoenderhok gegooid. Toen besloten de plattelandskwartieren uit naam van de Staten – er dienden bepaalde generaliteitslasten opgebracht te worden – om enkele bestaande imposten opnieuw te verpachten (namelijk op zes 'speciën': wijn, bier, azijn, brandewijn, zout en zeep) en een impost op turf te leggen. De Steden verzetten zich hier fel tegen, omdat zij er niet mee hadden ingestemd en de lastenverzwaring tot 'ganschelyck ruine' van de steden zou strekken, want in de steden werd bijvoorbeeld veel meer turf verbruikt dan op het platteland. Zij verklaarden de verpachting te zullen beletten, niet voor de gevolgen te kunnen instaan en 'voor GOD ende alle de werelt ontschuldich te willen zijn'.¹⁹³ Oostergo, Westergo en Zevenwouden reageerden hierop door onder meer te stellen dat ook de florenen zwaarder werden belast en dat de belangrijke impost op het zout veel drukkender was voor de plattelanders. Het protest van de Steden achtten zij 'strydende tegens alle redelyckheit ende billyckheit', waaruit de 'hoochste confusien (die GOD genedichlyck wil verhoeden) staen te verwachten'.¹⁹⁴

Vanaf dat moment ging het van kwaad tot erger. Zevenwouden en de Steden protesteerden tegen het voornemen van Westergo om alsnog een eigen, 'particuliere' ontvanger-generaal aan te stellen. Door deze nieuwigheid zou een scheuring van het 'corpus onses Vaderlants' ontstaan, want deze ontvanger zou alleen ondergeschikt zijn aan de Gedeputeerden van zijn kwartier, en niet aan het gehele College.¹⁹⁵ Diezelfde dag besloten de plattelandskwartieren om hun Gedeputeerden, wanneer de Steden de verpachting van de 'generale middelen' bleven weigeren, elders te laten vergaderen,¹⁹⁶ ongetwijfeld vanwege de mogelijke dreiging die er van de Leeuwarder bevolking uitging en de aanwezigheid van het Hof aldaar. Ook lieten de Gedeputeerden de biljetten waarmee de verpachtingen werden aangekondigd op de gebruikelijke plaatsen ophangen, maar in Leeuwarden en in andere ste-

192 *RSF*, nr. 446; *CHB IV*, 891-892; Winsemius, *Chronique*, 848a.

193 *RSF*, nr. 561 (21 maart); Winsemius, *Chronique*, 848a-849a; *CHB IV*, 1069-1070.

194 *RSF*, nr. 571 (4 april); Winsemius, *Chronique*, 849a-850a; *CHB IV*, 1075-1076.

195 *RSF*, nr. 570 (4 april); *CHB IV*, 1076-1077.

196 *RSF*, nr. 573.

den werden ze weer verwijderd.¹⁹⁷ In Franeker gebeurde dat niet. Volgens Van Reyd was de magistraat van deze stad – als vaker in concurrentiestrijd met Leeuwarden – in het geheim beloofd dat de ‘regering’ er zou worden gevestigd (waarvoor het de hoofdstad van Friesland zou worden) en dat de burgerij kwijtschelding van achterstallige belastingen en verdere lastenverlichting te wachten stond.

Franeker viel dus de andere steden af en beloofde de Gedeputeerden van Oostergo en Westergo de sleutels van de stad, de magistraatsbestelling en het recht om er garnizoenen te leggen. Daarop vertrokken de vier Gedeputeerden van Oostergo en Westergo in alle stilte samen met secretaris Eco Isbrandi, die het landszegel bij zich had, naar Franeker. Zo werden twee vliegen in één klap geslagen: het kwartier van de Steden raakte verdeeld – ook Harlingen werd met soortgelijke beloften gepaaid – en genoemde Gedeputeerden verkregen een vaste, verdedigbare stad, van waaruit ‘sy met kracht spreekken, ontsicht [ontzag] maken ende des Hofs autoriteyt verachten mochten’.¹⁹⁸ Tot ontvanger-generaal van Westergo werd Hero van Hottinga benoemd.¹⁹⁹ Oostergo, het op één na rijkste kwartier, wilde dit voorbeeld wel volgen.²⁰⁰ Intussen werd overal rondgebazuind dat de vaste steden wilden heersen over de open dorpen, en edelen en eigenerfden onderdrukken.

De volmachten van Westergo beweerden dat hun kwartier, dat het meeste in de lasten bijdroeg, ook het meeste gezag toekwam. Dit konden de volmachten van Zevenwouden, het armste kwartier, dat tot dusver Oostergo en Westergo had gesteund, niet verdragen. Zij waren van mening dat de stem van elk kwartier op de Landdag even zwaar moest gelden, ‘al was den buydel onghelijck’. Zevenwouden schaarde zich dan ook aan de zijde van de Steden.²⁰¹ Aldus was een scheuring ontstaan: de Gedeputeerden van Oostergo en Westergo vergaderden in Franeker en die van Zevenwouden en de Steden in Leeuwarden.

Bij dit conflict speelde meer dan alleen een hooglopend meningsverschil over de lastenverdeling. In de ogen van de stadhoudersgezinde Van Reyd stond de Franeker factie gelijk aan de factie die destijds Roorda tegen Willem Lodewijk had gesteund, daarna op de hand van Dyxtra was geweest, en bij alle gelegenheden geprobeerd had de bestuursvorm te veranderen en alle ‘autoriteyt ende profijt’ aan zich te trekken. Zolang de regering in Leeuwarden bleef, zat zij volgens Van Reyd in angst en beven, want de burgerij was daar te sterk. Het Hof – dat Dyxtra had aangeklaagd en veroordeeld – was er bij de hand en kon de aanhangers van de Franeker

197 Van Reyd, *Historie*, 612b.

198 Van Reyd, *Historie*, 612b-613a.

199 *RSF*, nr. 591 (1/4 juli).

200 Reeds eerder had Oostergo Hessel van Bootsma tot ontvanger-generaal gekozen op borgstelling van 20.000 gulden, maar met de kanttekening dat dit bedrag verhoogd zou worden tot 50.000 gulden wanneer deze voordracht werd overgenomen door de andere kwartieren; *RSF*, nr. 577 (5 april).

201 Er werd nog wel gepoogd om Zevenwouden in het kamp van Oostergo en Westergo te houden; *RSF*, nr. 585.

factie hetzelfde lot als Dyxtra laten ondergaan.²⁰² Vanuit hetzelfde perspectief liet Frederik van Vervou er evenmin twijfel over bestaan wat de werkelijke achtergronden waren. ‘Dan, somen de saecken naerder insien wil, wert het bevonden, dattet deur grote ambitie geschiet is, favoriserende mede de saecken van Carel Roorda, die over langen tijt daeromme gearbeidet heeft met sijne consorten, dat se den Stadthouder mochten quijt werden, ende ’t Hoff Provinciael vernietigen, willende alsoo ene nieuwe manier van regierunge oprechten, ende, so men meint, een Potes-taet onder hun eygen volck opwerpen ...’.²⁰³ Van Vervou wist ook dat dit het werk was van de grietmannen, ‘die nu alles in handen hebben’, omdat zij met hun grietenijsecretarissen van jaar tot jaar op de Landdag komen. En aangezien de volmachten op de Landdag alle hoge functionarissen als de Gedeputeerden, de Rekenmeesters, de ontvanger-generaal en de raadsheren in het Hof benoemen én de grietmannen gewoonlijk de belastinginning in hun grietenijen in handen hebben, is er niemand ‘koon’ genoeg om hen te corrigeren wanneer de belastingen niet worden opgebracht.²⁰⁴

Om uit de impasse te komen, verzochten de volmachten van Zevenwouden en de Steden de stadhouder een nieuwe Landdag uit te schrijven. Willem Lodewijk weifelde volgens Van Reyd, omdat hij, wanneer hij eigenmachtig een Landdag zou uitschrijven,²⁰⁵ beschuldigd zou kunnen worden van machtsmisbruik en aantasting van de rechten van de Staten, en wanneer hij dat niet deed van ‘kleynmoedicheidt’. Hij koos voor het eerste, en schreef een Landdag uit, in Leeuwarden.²⁰⁶ De Franeker Gedeputeerden lieten eveneens uitschrijvingsbrieven voor een Landdag uitgaan, te houden in Franeker, en dreigden met hoge straffen wanneer aan het verzoek van de stadhouder om in Leeuwarden bijeen te komen, zou worden voldaan.²⁰⁷ Zevenwouden en de Steden beschuldigden zij ervan dat deze tegen hun eed de stadhouder teveel macht toestonden. Willem Lodewijk werd zelfs vergeleken met Leicester, die op vergelijkbare wijze de macht aan zich had willen trekken.²⁰⁸

Op de Landdag in Leeuwarden verschenen alleen volmachten uit Zevenwouden

202 ‘... even dieselve, die Roorda tegen Gr. Willem gestijft, daer na Dixtra voorgestanden, ende by alle occasien gesocht hadden, die form van Regieringhe te veranderen, ende alle autoriteyt ende profijt aen hun te trecken, daerom sy wanhoopten, soo langhe die regieringhe binnen Leeuwarden bleef, die Burgherij was aldaer te sterck, ende die Justici vant Hof by der hant, die Dixtra teghens haren danck hadde aengetast, ende gecondemniert, ende diergelijcken tegens haere ongheregelde handelingen oock doen konde ...’. Van Reyd, *Historie*, 612b.

203 Zie over potestaten in de Friese geschiedenis *Encyclopedie van Friesland*, 533.

204 Van Vervou, *Enige gedenckweerdige geschiedenissen*, 98-99.

205 Sinds de Opstand werden Landdagen doorgaans door stadhouder en Gedeputeerde Staten gezamenlijk uitgeschreven, behalve de Landdagen in 1595, 1596, 1598 en 1599 (vanwege de afwezigheid Willem Lodewijk?); *RSF*, passim.

206 Volgens Van Reyd in Leeuwarden en niet in Franeker, ‘omdat te Franiker vier Ghedeputeerde, maer te Leeuwarden vijf, ende also die meeste stemmen waren, ende dat schoon by ghelijcke stemmen, die nieuwicheydt wijcken moest, by namen een sulcke nieuwicheydt, by conspiratie van weynich volmachten, sonder last van de ghemeynte bearbeydt’; Van Reyd, *Historie*, 613b.

207 TR, GBF inv.nr. 2294 (res. GS 30 juli 1600).

208 Van Reyd, *Historie*, 613b; TR, GBF inv.nr. 2294 (res. GS vóór 14 juni 1600).

en de Steden, in Franeker volmachten uit Oostergo en Westergo. Willem Lodewijk deed eerst het voorstel om het Hof een arbitrale uitspraak te laten doen, waar de Leeuwarder volmachten mee instemden, maar dat door de Franeker partij honend werd afgewezen. Daarop stelde hij voor om vertegenwoordigers van beide partijen halverwege Leeuwarden en Franeker, in Berlikum, bijeen te laten komen om te trachten tot een vergelijk te komen. Deze vergadering vond inderdaad plaats, maar bleef vruchteloos.²⁰⁹ Willem Lodewijk, die moest vertrekken omdat zijn aanwezigheid in Groningen dringend vereist was, deed vervolgens – in de overtuiging dat de onenigheid voor een groot deel te herleiden was tot een strijd om de profijtelijke ambten – een meesterlijke zet. Hij wist Zevenwouden en de Steden over te halen om, in plaats van de personen die zij op het oog hadden als ontvangers-generaal, de kandidaat voor dit ambt van Oostergo te steunen. Daardoor raakte de Franeker partij ten aanzien van de voorgenomen ‘scheidung des buydels’ verdeeld en werden belangrijke volmachten van Oostergo, verwanten van de nieuwe ontvanger Hessel van Bootsma (grietman van Idaarderadeel), voor de Leeuwarder partij gewonnen.

Intussen werden Johan van Hottinga, Haye van Roussel en Eco Isbrandi, de leiders van de Franeker partij, door het Hof gesommeerd naar Leeuwarden te komen om verantwoording voor hun daden af te leggen. Deze gaven daaraan geen gehoor. Op hun beurt werden de raadsheren van het Hof in Franeker gedagvaard omdat zij zich onwettig met regeringsaangelegenheden zouden bemoeien. Enkele raadsheren en deurwaarders van het Hof werden zelfs gearresteerd en bespot. Door de Franekers werd overwogen een eigen Hof in te stellen met een eigen procureur-generaal. Het Hof bleef echter onverstoort de Franekers bevelen hun ambten neer te leggen, en de grietnijontvangers niet langer te dwingen de belastinggelden, waarmee soldaten werden geworven, aan hen af te dragen.

Willem Lodewijk, door het Hof gevraagd om de justitie te handhaven, liet daarop twee vendels soldaten uit Groningen overkomen, die de Franeker soldaten terugjoegen, reeds geïnd belastinggeld naar Leeuwarden brachten en schepen en koopwaar uit Franeker aanhielden. De tegenpartij bleef echter koppig volhouden. Zij kocht een grote voorraad aan kruit en kogels in en in het geheim werd onderhandeld over het werven van 600 soldaten. Er dreigde nu niets minder dan een burgeroorlog.

De Franekers steunden op de Staten-Generaal, die zij volgens Van Reyd een ‘soeten mondt maeckten’ met de belofte de gemene middelen in te zullen voeren.²¹⁰

209 De gecommiteerden uit Franeker kregen de opdracht in Berlikum vast te houden aan het besluit van de meerderheid van de Landdag van 21 maart 1600 (waarbij was besloten om de zes speciën en de imposten op turf en ingebrouwen bieren te verpachten), voor te stellen om eventuele tekorten te dekken door de belasting op bepaalde lakens te verdubbelen, zo nodig voor te stellen dat de vergaderingen van Gedeputeerde Staten om de drie jaar in een andere plaats werden gehouden en nogmaals de beweegredenen van de verplaatsing van het college van Gedeputeerde Staten naar Franeker uit te leggen; *RSF*, nr. 590 (1 juli 1600).

210 Van Reyd, *Historie*, 614b; vgl. Den Tex, *Oldenbarnevelt* II, 380-381; *RSG* 16 aug. tot 13 nov. 1600 (nrs. 290-

Willem Lodewijk waarschuwde de Staten-Generaal voor de gevolgen die een eventuele steun aan de ongehoorzame regenten zou kunnen hebben. Vanuit Den Haag werd een bezending naar Friesland gestuurd, maar die kreeg er amper gehoor. De Friezen, opnieuw volgens Van Reyd, vermoedden namelijk dat de Hollanders, die onder de gezanten (met Oldenbarnevelt op de achtergrond) de boventoon voerden, uit de ruzie garen trachtten te spinnen door beide partijen tegen elkaar uit te spelen, van hun gezag afhankelijk te maken en aldus de gemene middelen in Friesland ingevoerd te krijgen. Aan de ene kant stelden de Hollandse heren dat nog niet was gebleken of de Franeker partij wettig of onwettig gehandeld had en aan de andere kant dat Zevenwouden, de Steden en het Hof niet moesten proberen om de kwestie met pleiten uit de wereld te helpen, omdat dat ten koste zou gaan van de autoriteit van de Staten van Friesland en het Hof daardoor het oppergezag over het gewest aan zich kon trekken. De Leeuwarder partij bracht daar tegenin dat het de taak van het Hof was om een oordeel te vellen over regenten die de wet overtraden. Het Hof zou in haar ogen nooit de soevereiniteit aan zich kunnen trekken, want de behandeling van zaken als ‘t ghemeyne gelt, uytdeylinge van ampten, eeren, recompensen, vergiffenissen ende dergelijcken, daer men vrienden ende aenhanc maken kan’ zal altijd bij de Staten of hun Gedeputeerden blijven berusten. Het Hof daarentegen moet zonder meer uitgaan van de bestaande wetten als richtsnoer, ‘sonder eenighe gunst ofte gratie te mogen bewysen’. De raadsheren krijgen daarvoor altijd ‘verwijt ende ondanc by die verliesende, ende nimmer oft selden danc by de winnende party’. Aldus is het Hof het ‘fondament van onse gemeene mans regeringe’. De Leeuwarder partij verklaarde dan ook niet méér vrijheid te wensen, dan dat de justitie ‘ten hoogsten florere, ende dat sich groot ende kleyn daer onder buyghe’.²¹¹

De Friezen lieten zich echter niets gelegen liggen aan de Hollandse heren en hun adviezen. Uit eigen gelederen werden acht ‘pacificatores’ – geen van allen grietman – gekozen. In januari 1601 kwam deze commissie met een voorstel tot algemene amnestie, dat vervolgens door de Staten werd aangenomen,²¹² want de stadhouder had nu volgens Van Reyd ‘Roordas parthij ghenoech onder sijne macht’. In de ogen van Van Reyd was een en ander vooral een verdienste van Willem Lodewijk, die bovenal ‘rust ende verseeckerings van de gemeyne regeringh’ wilde. De verliezers werden dus ‘matelick ghetracteert’, het gezag van justitie bleef onaangetast en de betrokkenen werden niet ‘aen eer ofte goet gekrenckt’. Beide partijen werd ‘noch volkomen genoeghen, noch so groote oorsaec van ongenoegen gegeven, dat sy daerom nieuwen twist begeerden aen te vanghen’.²¹³ Desalniettemin begon men op

307), 5 april tot 26 aug. 1601 (nrs. 261-277), 17-12-1601 (nr. 286); Haak en Veenendaal (ed.), *Johan van Oldenbarnevelt I*, 586-590.

211 Van Reyd, *Historie*, 615a-615b.

212 Winsemius, *Chronique*, 858b-861a; *CHB IV*, 1095-1097. Leden van de commissie waren Upke van Burmania en Hessel van Eminga uit Oostergo, Taco van Camminga en Rinnert Fransen Rollema uit Westergo, Popke Buma en Fedde Rouckes uit Zevenwouden en Jacobus Bouricius en Theodoretus Tiara uit de Steden.

213 Van Reyd, *Historie*, 615b. In 1601 werd Eco Isbrandi evenwel als secretaris van Staten en Gedeputeerde

de Landdag ogenblikkelijk opnieuw te krakelen over de belastingen, die volgens de Generaliteit ook in Friesland ingevoerd moesten worden, en hoe die over steden en landen verdeeld moesten worden. De Landdag die in oktober 1600 was uitgeschreven – er werd zelfs een halfslachtige poging gedaan om de ingezetenen in de grietijen te bewegen geen ambtenaren naar de Landdag af te vaardigen²¹⁴ –, duurde dan ook tot maart van het jaar daarop. Er vond volgens Van Reyd echter vooral een strijd plaats om de te verdelen ambten.²¹⁵

De geschiedschrijver Pierius Winsemius liet zich over deze episode echter aanmerkelijk positiever uit. Hij beschrijft dat de verzoening met ‘grootte blijtschap’ werd begroet en dat op de daarop volgende Landdag met zoveel ‘matigheyt ende eerbaerheydt’ was vergaderd, dat men geen spoor van onenigheid had kunnen bemerken.²¹⁶ Daarbij doelde hij vooral op de artikelen ter bestrijding van misstanden, die ‘by maniere van doleancye’ bij het Mindergetal waren ingediend.²¹⁷

De Staten beschikten op 28 februari 1601 gunstig op de meeste van deze klachten, behalve op de meest cruciale. Zo visten de ‘dolianciers’ wat betreft de heikele kwestie van het weren van ambtsdragers – dus ook grietmannen – van de Landdag

Staten ontslagen, ondanks protesten van de volmachten van Oostergo en Westergo. Laatstgenoemd kwartier wilde geen nieuwe secretaris kiezen en Isbrandi handhaven, omdat dit ‘niet alleine streckende is teegens de wdruckelycke mening, waer oppe die laeste reconciliatie tusschen die Leeden is gefundeert geweest, maer oeck een saecke is, tenderende tot meerder verbitteringe ende nyeuwicheyt smaeckende, als steeds verstaen geweest t selvige ampt gheene stemminge te weesen onderworpen, want sulcx wesende, solde soedanige jaerlixte veranderinge ofte stemminge van een Landts Secretaris, niet alleine (vermits men d selvigen alle Landes secreeten moet vertrouwen) wesende spotlick, maer den Lantschappe mede ten hoochsten schaedelicken’. Isbrandi wees er nog op dat wanneer hij op deze wijze ontslagen zou worden, dit zou ‘coomen te strecken tot zynes Remonstrants ende zyner Nacomelinghen eewyger schande ende oneere’. Desalniettemin moest hij als secretaris plaats maken voor Auco of Ausonius Aysma; *CHB* IV, 1104-1105, 1122-1123. Ook Johan van Hottinga, een van de aanvoerders van de Franeker partij en sinds jaar en dag gedeputeerde van Friesland ter Staten-Generaal (en in die hoedanigheid door Den Tex gekenschetst als een ‘ongebolsterd heer’), werd niet in zijn Haagse ambt gecontinueerd; zie Den Tex, *Oldenbarnevelt* II, 246-248 en 381. Overigens kan het feit dat de sententies van het Hof ten aanzien van de leiders van de Franeker partij niet geëxecuteerd werden ook worden uitgelegd als ‘een klap voor Willem Lodewijks prestige, die zijn verhouding met Oldenbarnevelt niet verbeterd zal hebben’; *ibidem*, 381.

214 Guibal, *Democratie*, 105 noot 1; zie ook p. 90.

215 Zie het citaat op p. 94.

216 Winsemius, *Chronique*, 860b.

217 *CHB* IV, 1112-1122. Het betreft twee lijsten, van 14 (betreffende het Hof) en 32 artikelen; ook bij Winsemius, *Chronique*, 861-868 (van de eerste lijst alleen de artikelen 1, 2, 5, 6 en 10). Een summier overzicht bij Guibal, *Democratie*, 106-107. Onduidelijk is wie deze doleanties (via het Mindergetal) indienden. In april 1598 had het Hof aan de Staten een herziening van de statuten van Friesland (de Saksische Ordonnantie van 1504, aangevuld met latere ordonnanties) verzocht. In dec. 1600 kwam het Hof opnieuw met voorstellen in deze richting, waarbij onder meer werd bepleit dat ‘vuyth Landen ende Steeden, eenige van de voorneempste, treffelicxste ende gequalificeerste werden geauthoriseert tot Dolianciers volgende voorgaande vryheyt, omme alle abuysen, soo by ons als andere insluypende, ten naesten Lantsdage te remonstreren’; *CHB* IV, 1093 (op 14 mei 1602 werd de ‘Landsordonnantie’ (*Statuten, Ordonnantien en Costumen van Friesland*) door de Staten goedgekeurd en op 4 nov. 1602 gepubliceerd; deze bleven tot 1723 van kracht, zie Guibal, *Democratie*, 30-31). En dan zijn er nog ‘Andere poincten ende Artijckelen’, ingediend door het Mindergetal bij de Staten, die vooral bezuinigingen en een effectiever financiële administratie beoogden, en waarop de Staten eveneens op 28 febr. 1601 resoluties namen; Winsemius, *Chronique*, 868-871. Aangezien op 18 febr. 1601 ook de ‘Ordonnantie op de Civile en Crimineele Justicie’ was aangenomen, werd deze Landdag niet geheel gekenmerkt door besluiteloosheid.

achter het net. Ambtsdragers moesten in hun ogen als dienaren van de Staten door die Staten gecontroleerd kunnen worden, en zodoende moest over hun functioneren op de Landdag vrijelijk geklaagd en moesten eventueel maatregelen genomen kunnen worden. Dit kon bezwaarlijk plaatsvinden zolang ambtsdragers zelf volmacht, én tegelijkertijd (kiezers van) rechters én partij waren. Met het wel of niet weren van ambtsdragers van de Landdag stond of viel dus het behoud van de vrijheid. De Staten dachten hier echter anders over en verwezen het voorstel naar de prullenbak. Ook op een ander punt, namelijk dat van de kloostermeiers, bleven de Staten ‘by het olde gebruyck’, waarmee zij – zoals we nog zullen zien – een historische kans lieten voorbijgaan.²¹⁸ Deze talrijke pachters van het grondbezit dat de Staten van Friesland in 1580 van de toen opgeheven Friese kloosters in beheer hadden genomen, zouden in het voorstel van de ‘dolianciërs’ eveneens geen stem mogen hebben, in de grietenijen, noch op de Statenvergadering. Met het verdwijnen van de geestelijkheid als stand was namelijk de ‘stemme der Gheestelicken vervallen ... op Eedelen ende Eygenërffden’. Kloostermeiers die geen edelman of eigenerfde waren, zouden dus geen stemrecht mogen hebben. De Staten lieten echter alles bij het oude.²¹⁹ Ook het voorstel om volmachten geen inspraak te geven in kwesties die henzelf of bloedverwanten tot in de derde graad betroffen, vond geen genade in de ogen van de heren volmachten ten Landdage. Dit gold eveneens voor het idee om arbiters te benoemen wanneer de stemmen op de Landdag staakten en de vier Leden ‘tegen elckxander styff staen’ (en dus de Landdag verliep doordat de volmachten naar huis vertrokken, waardoor het probleem op de lange baan werd geschoven).

Toch werden er ook belangrijke artikelen door de Staten wél gefatteerd. Bepaald werd dat de stemmingen in de grietenijen moesten worden uitgeschreven door stadhouder en Gedeputeerde Staten en in de dorpen aangekondigd door ‘huyskundinghe ende kloekklippinghe’. De dorpsvolmachten moesten, wanneer zij samenkamen om de volmachten ten Landdage van hun grietenij te kiezen,²²⁰ alleen letten op hun ‘wysheyt ende bequaemheyt’, en niet ‘willens ende weetens d bequaemste voorby ... gaen, ende doer gunst die min bequaem is, te kiezen’. Van het

²¹⁸ Reeds in 1590 hadden de Staten een resolutie genomen, waarbij bepaald werd dat kloostermeiers niet op de Landdag mochten compareren en stemmen, behalve wanneer zij in hun grietenij grondbezit hadden en als eigenerfden konden worden beschouwd. In dat geval moesten zij, wanneer zaken aan de orde kwamen die hen als kloostermeier betroffen, de vergadering verlaten; *CHB* IV, 759-760 (22 mei 1590); *RSF*, nr. 345-10 (15 april 1590).

²¹⁹ Artikel 6: ‘Ende zoe mede door het ophouden van de Gheestelicke staet hier te Lande, die stemme der Gheestelicken vervallen is op Eedelen ende Eygenërffden, ende daeromme hun Meyers meede wuyt de naeme van Eedelen ende Eygenërffde Meyers der Provincie ofte der Staeten zyn, dat daeromme die zelve Meyers der Gheestelicke landen, die van selff gheen Eedele ofte Eygenërffden zyn, ten aenziene van de Gheestelicke ofte Beneficiale goeden gheen stemme sullen hebben in d vergaderinghe der Staeten, zoo wel in de Grietenien als op Lantsdagen, vermits hunlyder stemmen, op d Eedele ende Eygenërffden vervallen zyn’.

²²⁰ Het voorstel om de dorpsvolmachten te verplichten een schriftelijke procuratie uit hun dorpen mee te brengen werd door de Staten afgewezen.

stemrecht werden uitgesloten ‘Leraers, Schoelmeesters, Knechten, Kooters (keuterboeren) ofte andere Personen’ die geen schotschietende huizen hadden.²²¹ Volmachten mochten, voordat de Landdag gesloten was, niet zonder schriftelijke last (stemverklaring) naar huis vertrekken, en de besluiten van elke Kamer moesten in een resolutieboek worden vastgelegd. Ook tegen de gewoonte van de Gedeputeerden, om in de vergadering van dit college naar goeddunken te verschijnen en te vertrekken – waardoor degenen die wél aanwezig waren vaak niets te doen hadden of besluiten namen die geen rechtsgeldigheid bezaten –, werd opgetreden: Gedeputeerde Staten dienden op vaste tijdstippen bijeen te komen en na de beraadslagingen tegelijkertijd te vertrekken. De Friese gecommitteerden ter vergadering van de Staten-Generaal en de Raad van State mochten hun ambt niet langer dan drie jaar bekleeden. Gedeputeerden, Rekenmeesters en Raden ter Admiraliteit slechts twee jaar, aangezien ‘langdurighe continuatie’ van deze functionarissen – die dus vaak voorkwam – ‘in Democratia periculoes’ was. Het gemenebest was er daarentegen bij gediend was dat velen ‘gheoeffent worden in zaecken van Regieringe’. Niemand mocht voortaan meer dan één ambt bedienen, want dat was ‘zeer schadelick in een welghestelde Republicque’, omdat daardoor ‘veel personen in zaecken van Policie niet gheoeffent worden’.²²² Ook het toezicht op de financiën werd – met het schrikbeeld van Dyxtra in gedachten – verbeterd: de rekenmeesters moesten hun rekeningen vóór het begin van de Landdag afsluiten en rentmeesters en ontvangers-generaal moesten bij de aanvang van de Landdag hun jaarrekeningen indienen, die dan door een commissie van volmachten dienden te worden nagezien. Verder werd een aantal maatregelen genomen om het justitieel apparaat beter te laten functioneren. De tijd moest leren of deze hervormingen stand zouden kunnen houden.

²²¹ Vgl. Algra, *Ein*, 138.

²²² Dit gold voor de Friese gecommitteerden ter vergadering van de Staten-Generaal en de Raad van State, alsmede Gedeputeerde Staten, raadsheren, procureurs-generaal, grietmannen, burgemeesters, rekenmeesters, rentmeesters, ontvangers-generaal, Raden ter Admiraliteit, secretarissen, dijkgraven, konvoimeesters, controleurs-generaal van de konvoeien, monstercommissarissen, monsterschrijvers en ontvangers-generaal van de konvoeien, met dien verstande dat het alleen grietmansambt verenigbaar was met dat van dijkgraaf.

